

Oud@Utrecht

Buitenplaatsen • Boomkwekers • Annebetje

Jubileumactiviteiten

De viering van 100 jaar Vereniging Oud-Utrecht gaat in het najaar verder! De Jubileum Wijkentour met kinderspeurtocht, historische wandeling en quiz strijkt zondag 3 september neer in Fort Blauwkapel en zaterdag 7 oktober bij Stadsboerderij Roodnoot in Leidsche Rijn. Zuilen en Overvecht volgen in november en december.

Op zaterdag 14 oktober zijn er twee belangrijke activiteiten: een symposium over erfgoed en publieksparticipatie en de Nacht van de Utrechtse Geschiedenis, met als thema: Eureka!

De tentoonstelling 100 jaar (Oud-)Utrecht met tekeningen van stripcollectief De Inktpot is tot eind dit jaar te zien bij Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat en in de loop van het najaar in het Stadskantoor en bij Zimihc Theater Stefanus. Alle jubileumactiviteiten staan in de agenda op de website.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 96e jaargang nummer 4, augustus 2023 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Cementrustieke 'boomstambrug' over de Bocht d'ijk bij Kasteel De Haar, eind 19e eeuw gemaakt door de Utrechtse firma Moerkoert (zie pagina 17).

ARJAN DEN BOER

Agenda

15 september - De Utrechtse Regenboogcanon

In het Historisch Café vertellen Marijke Huisman en Maurice van Lieshout van Queer-U-Stories over de Utrechtse lhbt+-geschiedenis. Aan de hand van enkele canon-vensters laten ze zien hoe opvattingen over relaties, seks en gender sinds de 18e eeuw veranderden en wat dat betekende voor Utrechters en Utrechtenaren.

Vrijdag 15 september om 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

27 september - Archeologisch onderzoek in het stationsgebied

Deze lezing wordt verzorgd door Leo Tebbens, fysisch-geografisch specialist bij archeologisch en bouwhistorisch adviesbureau BAAC. Hij heeft sinds 2010 aan projecten in het Utrechtse stationsgebied gewerkt, zoals Veemarktplein-Wonderwoods en het Smakelaarsveld. Een van de ontdekking was een scheepswrak uit de late 7e eeuw.

Woensdag 27 september om 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

1 oktober - Herhaling Grote Excursie

In mei werd de Grote Excursie voor leden van Oud-Utrecht gehouden met als thema: het Utrechtse kerkenkruis en zijn immuniteiten. Bij voldoende belangstelling wordt deze excursie door de binnenstad op zondagmiddag 1 oktober herhaald in afgeslankte vorm.

Heeft u interesse in deelname, laat dit dan voor 10 augustus weten via secretariaat@oud-utrecht.nl.

Inhoud

4 Lenneke Berkhout Een Utrechtse boomkwekersfamilie

8 Gerrit van Oosterom Buitenplaatsen langs de Oude Rijn

13 Sofia Dupon Het Hommelbosje en Welgelegen

17 Wim Meulenkamp Cementrustiek van de firma Moerkoert

22 Kees van Strien Annebetje van Tuyll, vriendin van Belle

26 Signalementen

De Utrechtse boomkwekersfamilie Van der Stoop

In de 17e en 18e eeuw was de familie Van der Stoop een bekende en vooraanstaande familie van boomkwekers. Zij verkochten hun bomen aan de hoogste kringen, zoals aan stadhouder Frederik Hendrik van Oranje voor diens buitenverblijven. Waarschijnlijk leverde stamvader Willem van der Stoop de honderden linden en iepen voor de aanleg van de Maliebaan.

Lenneke Berkhout promoveerde in 2020 op *Hoveniers van Oranje* en publiceerde in 2023 *Hoveniers en tuinbazen. Een cultuurgeschiedenis van het tuinieren door de eeuwen heen*.

Nederlandse boomkwekers hadden binnen Europa een uitstekende reputatie in de 17e en 18e eeuw. Volgens de Franse landbouwkundige Noël Chomel, schrijver van een beroemde encyclopedie die vele herdrukken beleefde, behoorden Nederlandse boomkwekers tot de 'beste en kundigste' van heel Europa.¹ Een klinkende naam als het ging om boomkwekers was die van de familie Van der Stoop uit Utrecht. Grondlegger van deze kwekerij was Willem Cornelisz Rochusz van der Stoop. Hij werd

rond 1600 in Utrecht geboren en trouwde in 1618 met Hendrickgen van Rheenen. Tuinmannen die bomen kweekten voor de markt werden in de 17e eeuw 'enteniers' genoemd. De plek waar op grote schaal bomen werden gekweekt heette een enterij. Die van Willem van der Stoop en Hendrickgen van Rheenen lag in Abstede, dat van oudsher een hoveniersgebied was. Naast laanbomen als linden en iepen kweekte Van der Stoop verschillende soorten fruitbomen en wijnstokken. Hij vermeerderde de bomen uit zaad, zoals eikels en beukennoten, of kweekte deze op uitlopers en stekken. Om fruitbomen te vermeerderen en te verbeteren, paste Van der Stoop eeuwenoude enttechnieken toe.

Op de enterij stonden de bomen keurig op rij, voorzien van een houten naambordje. Behalve uit eigen kweek verkocht hij als 'koopman in bomen' of 'planteur' ook exemplaren die hij bij andere enteniers had ingekocht.

Hoogste kringen

In 1632 leverde Willem van der Stoop 325 iepenbomen met 'breed blad' aan de prins van Oranje, stadhouder Frederik Hendrik, om de tuin rond kasteel Buren te verfraaien. De bomen kostten ruim 162 gulden. Op betaling moest Van der Stoop tot 1638 wachten, wat overigens niet ongebruikelijk was. In 1639 leverde hij opnieuw iepen voor de tuinen van kasteel Buren, maar ook perenbomen, 'doornboomkens', wijnstokken en pruimen-boompjes. De rekening bedroeg 244 gulden. Een goede ambachtsman moest voor dat bedrag minstens een half jaar werken. Frederik Hendrik was klaarblijkelijk een tevreden klant, want Van der Stoop mocht ook iepen en haagbeuken leveren voor de tuinen rond het prinselijke zomerverblijf Huis ter Nieuburg in Rijswijk en iepen voor de tuinen van het jachtverblijf van de prins in Honselaarsdijk bij Naaldwijk. De tuinen bij deze buitenverblijven behoorden tot de meest prestigieuze in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Dichter bij huis leverde Van der Stoop iepen en perenbomen voor de riddershofstad Zuylestein in Leersum, die toen ook eigendom was van Frederik Hendrik.² Ook kringen rond het Oranjehof mocht Van der Stoop tot zijn klanten rekenen. Zo gingen zijn bomen naar Johan Maurits van Nassau-Siegen, bouwster van het Haagse Mauritshuis en stadhouder van Kleef, waar Johan Maurits destijds beroemde tuinen liet aanleggen.³

- < De Maliebaan in Utrecht in de 17e eeuw, links het Maliehuis. Tekening door Abraham Rademaker naar Herman Saftleven. VAN VLISSINGEN ART FOUNDATION / HET UTRECHTS ARCHIEF
- > Het buitengerecht Abstede, detail kaart voor de Staten van Utrecht door Henrick Jansz Verstralen uit 1629. HET UTRECHTS ARCHIEF
- > Jachtverblijf Honselaarsdijk bij Naaldwijk door Balthazar Florisz van Berckenrode, circa 1640. VAN SANDICK ARCHIEF

Maliebaan

Toen het Utrechtse stadsbestuur in februari 1637 besloot tot de aanleg van een maliebaan, zal Van der Stoop in zijn handen gewreven hebben. De aanplant van deze baan was een kolfje naar zijn hand. De maliebaan was bedoeld om Utrecht extra aantrekkelijk te maken voor studenten van de recent opgerichte universiteit. Het zogenaamde maliespel - een soort golf - was in die tijd populair. Bij dit spel moest je in zo weinig mogelijk slagen een bal van de ene naar de andere kant slaan via een kleine boog in het midden van de baan. De Utrechtse maliebaan was 200 roeden (752 meter) lang en was omsloten door een lage houten schutting. Het pronkstuk werd aan weerszijden omlijst met vier rijen bomen, gepland in kaarsrechte lijnen. Het ging om maar liefst 1.200 lindebomen en 600 iepenbomen. De linden kostten 1.000 en de iepen 300 gulden. Archiefstukken vermelden helaas niet wie deze bomen heeft geleverd en aangeplant. Het ligt echter voor de hand dat het Willem van der Stoop was. Hij was dé boomleverancier van Utrecht en in staat grote hoeveelheden bomen te leveren. De prijs die de stad Utrecht betaalde voor de 600 iepenbomen langs de maliebaan - 50 gulden per 100 bomen - was bovendien dezelfde prijs die Van der Stoop in rekening had gebracht voor de iepen voor kasteel Buren.⁴ Van der Stoop was niet verantwoordelijk voor het onderhoud van de bomen; dat was de taak van de maliemeester. Het stadsbestuur verpachtte deze functie voor 400 gulden per jaar. De maliemeester verhuurde het spelmateriaal, verkocht versnaperingen en hield toezicht op de maliebaan. Hij had ook tot taak de maliebaan schoon en vrij van onkruid te houden, de bomen te verzorgen en te voorkomen dat ze beschadigd werden. De maliemeester woonde in herberg Gulden Vlies bij de Maliebrug, waarvan de naam veranderde in Maliehuis.

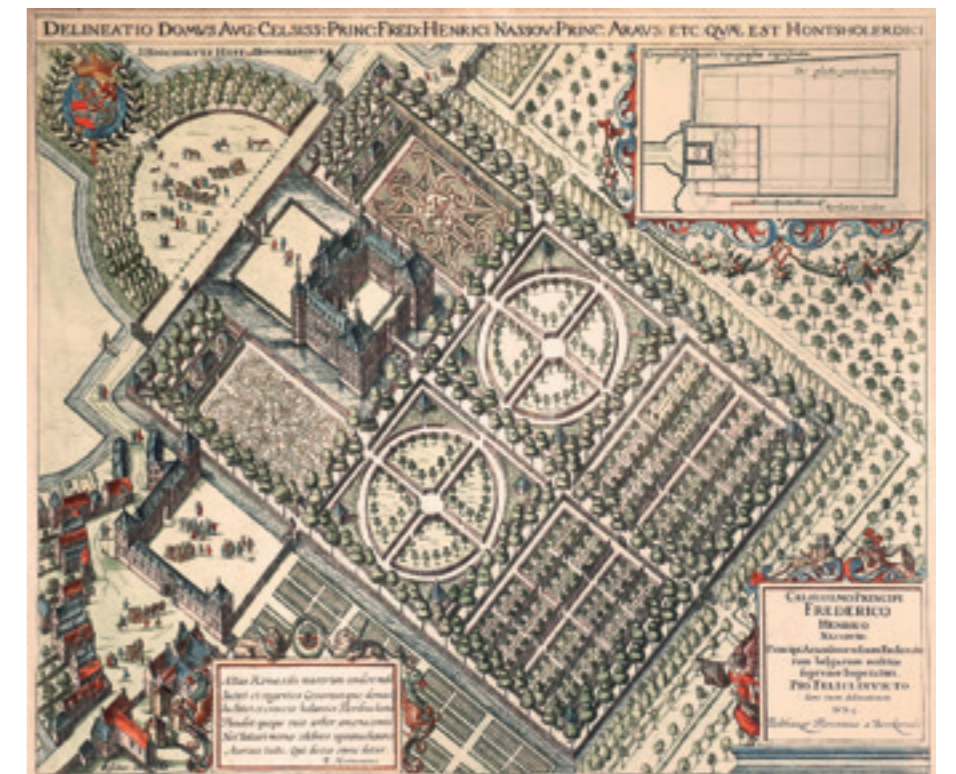
Neef Stoffel

Ondanks zijn goede klantenkring werd Willem niet rijk van zijn enterij. Bij zijn dood in 1655 liet hij grote schulden na. Dat was reden voor zijn kinderen om af te zien van de erfenis. Christoffel (Stoffel) Sebastiaan van der Stoop, een neef bij wie Willem in de schulden stond, nam de enterij over.⁵

Stoffel woonde in Buiten Wittevrouwen, bij de Wittevrouwenpoort aan de 'steenweg' naar Zeist. Hij breidde de enterij uit met de aankoop van 7,5 morgen (bijna 6,5 hectare) land aan de Steenstraat in Oostveen (het huidige Groenekan).⁶ Stoffel van der Stoop profiteerde net als zijn oom van de patronage van kringen rond het Huis van Oranje. Uit de rentmeestersrekeningen van Huis Beverweerd blijkt dat

hij 'schoone peerboomen', appelbomen en '50 groote eyken heisters om inde allees te planten' leverde voor de tuinen van Beverweerd, eigendom van Maurits Lodewijk I van Nassau-LaLecq.⁷ Stoffel van der Stoop had ook gefortuneerde klanten die verder weg woonden, bijvoorbeeld in Zierikzee en Leeuwarden.⁸ De bomen werden per boot vervoerd en waren ter bescherming in rieten matten gewikkeld.

< Het enten van bomen uit *Den Nederlandsen Hovenier* door Jan van der Groen, 1669. [THE INTERNET ARCHIVE](#)

✓ 'Stoffel Bastiaenz [van der Stoop] 588 roeden', detail Abstede uit kaartboek van de Sint-Stevensabdij, 1662. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

> Kasteel Beverweerd bij Werkhoven, anonieme tekening van omstreeks 1660. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

> Vervoer van kleine bomen per schuit. Detail van gezicht op de Bloemmarkt te Amsterdam door Jan Smit, circa 1775. [STADSARCHIEF AMSTERDAM](#)

Stoffel van der Stoop was financieel in goeden doen, maar daar kwam door het Rampjaar 1672 verandering in. In juni van dat jaar bezetten Franse troepen de stad Utrecht. De bewoners moesten de Franse soldaten huisvesten en hoge lasten betalen. De voorsteden van Utrecht en het omringende platteland werden geplunderd, onder water gezet vanwege de Hollandse Waterlinie en bij militaire acties beschadigd. Bomen werden omgehakt voor brandhout.⁹ De kwekerijen van Van der Stoop lagen buiten de stadsmuren en zullen ongetwijfeld te lijden hebben gehad onder de strooptochten en de bezetting. Wellicht was een groot deel van zijn bomen omgehakt. In juni 1673 bleek Stoffel van der Stoop niet in staat zijn pachtpenningen te betalen. Toen hij begin 1675 stierf, waren zijn financiële problemen verre van opgelost.¹⁰ Het leek onvermijdelijk dat de enterij verkocht moesten worden om de schulden af te lossen. De waarde werd eind 1678 getaxeerd op het aanzienlijke bedrag van 6.142 gulden en 10 stuivers. Uiteindelijk kocht zoon Willem de boomkwekerij en besteedde het beheer uit aan zijn zuster Maria en haar man David Haveman.¹¹ Een beslissing waar hij al snel spijt van zou krijgen.

Malversaties en verkoop

Aanvankelijk ging de samenwerking tussen Van der Stoop en Haveman goed. Binnen een jaar waren de verhoudingen echter verstoord. Willem spande in juni 1680 zelfs een proces aan tegen zijn zus en zwager wegens financiële malversaties.¹² Hij besloot vervolgens zelf leiding te geven aan de enterij, met succes. Na zijn dood in 1719 leidde zijn weduwe Odilia de Raeff de kwekerij met de hulp van haar zonen Willem en Christoffel. Toen Odilia in 1730 overleed, zette Willem de enterij voort tot zijn dood in 1740. Willems weduwe Clasina Clara van der Horst nam het stokje over, maar stierf een jaar later al. Haar dochter was nog minderjarig en dat betekende dat de kwekerij verkocht moest worden. In de zomer van 1741 ging de vanouds 'vermaerde plant-queekery' met het grote huis, bijgebouwen

en tuin in de verkoop. Dat gold ook voor het 'plantsoen': de duizenden (fruit)bomen en struiken in allerlei soorten en maten, zo bleek uit advertenties:

De Voogden over het minderjarig Kind, nagelaten by Sr. Willem van der Stoop, en Juffr. Clasina van der Horst, zullen op den 20 en 21 September 1741, publyk verkopen, dit volgend Plantsoen, als 6000 Linde Boomen, 4000 Ipe, 1500 Noten, 200 Kastanje Quina, 2000 Esse, 700 Esdoorn, 400 Eyken en 200 Abelen, alle van allerley dikte, zeer bequaem om te verplanten; mitsgaders nog een groote quantiteyt van 2000 Beuken van 2 tot 8 voeten hoog, nog 1400 Beuken Heysters, 1400 Ruyge Eyken, 1200 Ruyge Linden, 500 Ruyge Ipen, 700 Eyken Heysters, en nog een groote quantiteyt Jonge Linden, Ipen, Eyken, Noten en Linden Sinkelingen [afleggers], Amandelbomen, Jeneverbomen, Larixbomen, Sparrebomen, Platerse Hulst, Spaense Aek, en nog een groote quantiteyt jonge platte, ronde en gefigureerde Taxis en Palmbomen, en nog een party heele en halve Stam vrugtdragende Bomen, als Appelen, Peeren, Perziken, Abricosen, Kersen, Krieken, Coernoeljes Queen, Mispelen, Hazenoten, en eenige Alteaes en Gekroonde Kamperfoelje, breder by Biljetten gespecificeert.¹³

Met de verkoop kwam een eind aan een familiebedrijf dat ruim een eeuw gegoede kringen in het gewest Utrecht en ver daarbuiten van bomen en struiken had voorzien. De Utrechtse handel in bomen en planten ging echter door dankzij andere kwekers, zoals Zacharias Brakel met zijn kwekerij Tulpenburg aan de Catharijnesingel. Ook in het voormalige huis van de laatste Van der Stoop bij de Wittevrouwenpoort herhaalde de geschiedenis zich al weer snel. Begin 1745 werd het huis verkocht aan Cornelis van den Bylaard, een boomkweker uit Abstede.¹⁴

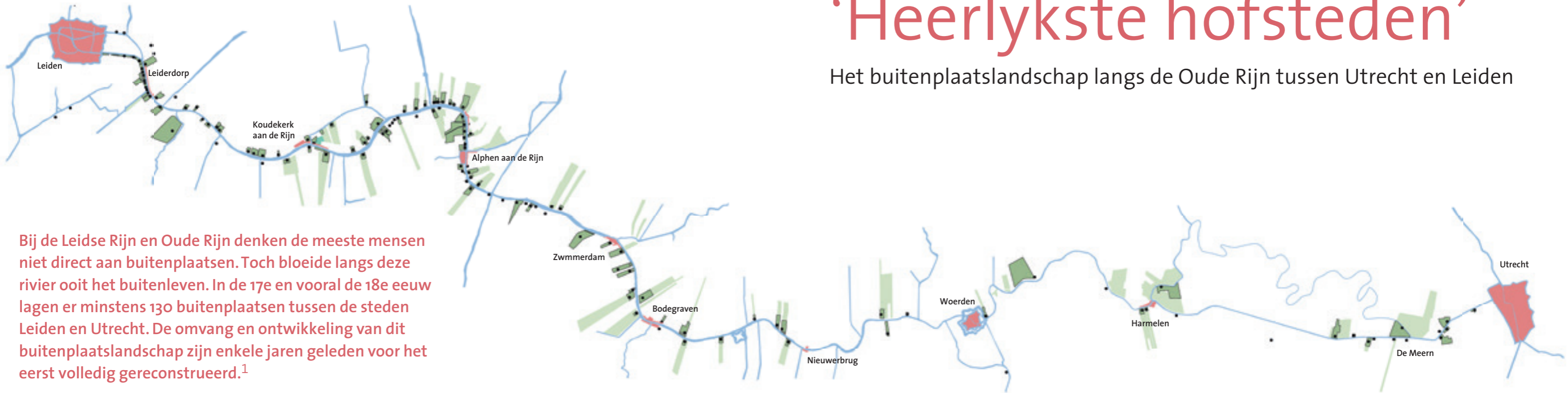

Noten

- 1 M. Noël Chomel, *Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig- en kunstwoordenboek* (Leiden/Leeuwarden 1778) p. 649.
- 2 Nationaal Archief, 1.08.11 Archief van de Nassause Domeinraad, inv.nrs. 992, 993, 994, 2589 en 2590.
- 3 Het Utrechts Archief (HUA), 34-4 Notarissen in de stad Utrecht, inv.nr. U035a003, akte 336.
- 4 J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (Utrecht 1843) p. 290.
- 5 HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U035a003 1651-1655, akte 336.
- 6 HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U021a016 1649, aktenrs. 114 en 115, inv.nr. U035a003, akte 291.
- 7 HUA, 69 Huis Beverweerd te Werkhoven, inv.nr. 140, 143 en 144.
- 8 HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U063a001, akte 19 en inv.nr. U038a001, akte 215.
- 9 R.E. de Bruin (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) p. 289-293.
- 10 A. Drakenborch, *Aanhangsel op de kerkelijke oudheden van Nederland* (Utrecht 1744) p. 223; HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U097a001 1676-1682, akte 154.
- 11 HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U097a001, akte 120 en 121.
- 12 HUA, 702 Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795, inv.nr. 2984.
- 13 *Amsterdamse Courant*, 24 augustus 1741.
- 14 HUA, 34-4 Notarissen, inv.nr. U200a001, akte 146.

‘Heerlykste hofsteden’

Het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn tussen Utrecht en Leiden

Bij de Leidse Rijn en Oude Rijn denken de meeste mensen niet direct aan buitenplaatsen. Toch bloeide langs deze rivier ooit het buitenleven. In de 17e en vooral de 18e eeuw lagen er minstens 130 buitenplaatsen tussen de steden Leiden en Utrecht. De omvang en ontwikkeling van dit buitenplaatslandschap zijn enkele jaren geleden voor het eerst volledig gereconstrueerd.¹

Gerrit van Oosterom is landschapshistoricus en zelfstandig onderzoeker op het gebied van groen erfgoed en buitenplaatscultuur.

Hoewel er veel buitenplaatsen direct langs de trekvaart tussen Leiden en Utrecht lagen, is de Oude Rijn pas recent (h)erkend als zelfstandig buitenplaatslandschap.² Daarvoor zijn twee redenen te geven. Allereerst zijn vrijwel alle buitenplaatsen verdwenen, waardoor we er, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Vechtstreek, maar weinig van terugzien. Ten tweede zijn van de meeste buitenplaatsen geen afbeeldingen bekend, waardoor we nauwelijks weten hoe ze eruitzagen.

In de 18e eeuw stond de trekvaart tussen Leiden en Utrecht wel degelijk bekend om de vele buitenplaatsen. In 1734 werd bijvoorbeeld in het boekje *De Vermakelijke Leidse buitencingels* een fictieve wandeling langs de Oude Rijn beschreven. Die tocht vanuit Leiden werd de schrijver aanbevolen door een (eveneens fictieve) vriend. Aan de rivier lagen volgens hem ‘de heerlykste Hofsteden die men zou konne wenschen of verbeelden’, om daaraan toe te voegen ‘dat zyns oordeels in ons gantsche land geen plyzieriger weg in allen delen kon gevonden worden, dan tusschen Leiden en Utrecht; weshalve ook zeer vele Menschen des Zomers dien weg enkelyk uit vermaak reden.’³

Dat gebied vol ‘heerlykste hofsteden’ vormde een lint tussen de stadspoorten van Leiden en Utrecht over een afstand van ruim 60 kilometer. Het ontstond aan het begin van de 17e eeuw, maar viel nog geen tweehonderd jaar later snel uit elkaar. Een van de weinigen die zich al tijdens die fase van verval heeft ingespannen om deze

arcadische wereld te documenteren, was schoolmeester Willem Regt (1867-1938) uit Alphen aan den Rijn. Vlak na de Eerste Wereldoorlog wijdde hij als eerste een artikel aan dit buitenplaatslandschap. Hij begon zijn betoog niet voor niets met de constatering dat ‘waar zich vroeger nog smaakvol plantsoen met een aardige koepel bevond, een lust voor de ogen: daar grijnst U thans een wanstaltige betonfabriek of een collectie armzalige loodsen tegen’.⁴ Wie nu in Alphen op zoek gaat naar buitenplaatsen, komt dan ook bedrogen uit. Van nog maar enkele zijn restanten over, zoals Rust en Werk dat tegenwoordig het vogelpark Avifauna herbergt. De rest is verdwenen onder nieuwbouw, industrie en infrastructuur. Bij Utrecht was de situatie begin 20e eeuw niet veel beter. Ook hier rukten de industrialisatie en de stadsuitbreiding steeds verder op en verdwenen de buitenplaatsen in rap tempo. Een belangrijk verschil met Alphen en Leiden was echter dat rond Utrecht enkele buitenplaatsen een nieuwe bestemming kregen als stadspark. Hierdoor kunnen we ons nog een voorstelling maken van de allure van verdwenen buitens zoals Oog in Al, Voorn en Nijveelt. Van veel anderen rest alleen nog een straatnaambordje, een gevelsteen of een boerderij die de naam van de verdwenen buitenplaats draagt. Ga maar eens op zoek naar de gevelsteen van het ooit illustere Batestein in een nieuwbouwwijk in Harmelen. En bedenk bij een bezoek aan de Metaal Kathedraal bij De Meern dat dit kerkgebouw is ontstaan vanuit buitenplaats Rijnzicht, die in 1797 door het armenbestuur van de latere parochie Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming werd aangekocht.

Boerse buitenplaatsen

Het ontstaan van het buitenplaatslandschap van de Oude Rijn begon relatief vroeg. Net als in andere buitenplaatsgebieden zoals de Vechtstreek of het Amstelland kocht de stedelijke elite hier al in de vroege 17e eeuw boerderijen aan als landbelegging. Vaak ging dit gepaard met een vernieuwingsslag waarbij er een moderne boerderij werd gebouwd die was toegespitst op zuivelbereiding. Het voorhuis van die 17e-eeuwse boerderijen werd daarbij steeds vaker als ‘heren-voorhuis’ uitgevoerd. Daarin waren kamers of het volledige voorhuis gereserveerd voor een kort of langer verblijf van de stedelijke eigenaar.

Heel lang is beweerd dat in Holland en het Sticht de eigenaren van zulke agrarische buitenplaatsjes die al eind 17e eeuw lieten vervangen door een vrijstaand buitenhuis en dat de fysieke combinatie met een boerderij al snel uit de gratie was. Sinds kort weten we uit onderzoek naar het Amstelland dat dit lang niet overal zo ging.⁵ Langs de Amstel, het Gein en de Angstel en zeker ook de Oude Rijn bleef de fysieke combinatie met een boerderij tot het begin van de 19e eeuw de norm. Bij Harmelen liggen bijvoorbeeld nog twee voorbeelden van dergelijke sterk agrarische buitenplaatsen. De huidige dwarshuisboerderij Noordborgh (aan de Haanwijk) werd in 1773 omschreven als ‘de heere huisinge met de stalling koets en speelhuys [...] met een hofstede daer agter annex’.⁶ Het voorhuis was uiterst bescheiden en aan de achterzijde direct verbonden met de boerderij. Dezelfde basisvorm werd enkele decennia later ook toegepast door de grootgrond-

▲ Spreiding buitenplaatsen langs de Oude Rijn. Donkergroen: park/tuin buitenplaats (huis als stip) en lichtgroen: bijbehorende agrarische gronden. **GERRIT VAN OOSTEROM**

▼ De Leidse Rijn met de in 1664 gestichte buitenplaats Oog in Al van Everhard Meyster, precies in de bocht van de trekvaart. Tekening door Dirk Verrijck, circa 1760. **HET UTRECHTS ARCHIEF**

bezitter en notabele Berenardus Lenssinck (1777-1834) bij de bouw van Marienberg langs de Utrechtsestraatweg ten oosten van Harmelen.

Dat ‘boerse karakter’ betekende niet dat er langs de Oude Rijn geen grote monumentale buitenplaatsen waren. Zeker een twintigtal kon zich qua allure absoluut meten aan die in de Vechtstreek. Een deel daarvan was al in de 17e of vroege 18e eeuw ontstaan, zoals Tjepmastate bij De Meern. Dit in de 20e eeuw afgebroken buiten lag

vlakbij de huidige Strijkviertelplas en had een groot vrijstaand hoofdhuys op een eiland met een monumentaal poortgebouw en grote tuinaanleg. Een ander bekend voorbeeld vormen de megalomane plannen van de Utrechtse bankier Daniel de Milan Visconti (1652-1741) voor de verbouwing en tuinaanleg van kasteel Nijveelt bij De Meern. En vooral richting Alphen en Leiden lagen meerdere grote monumentale buitenplaatsen zoals Brittenrust, (kasteel) Zwieter en Rijnstroom.

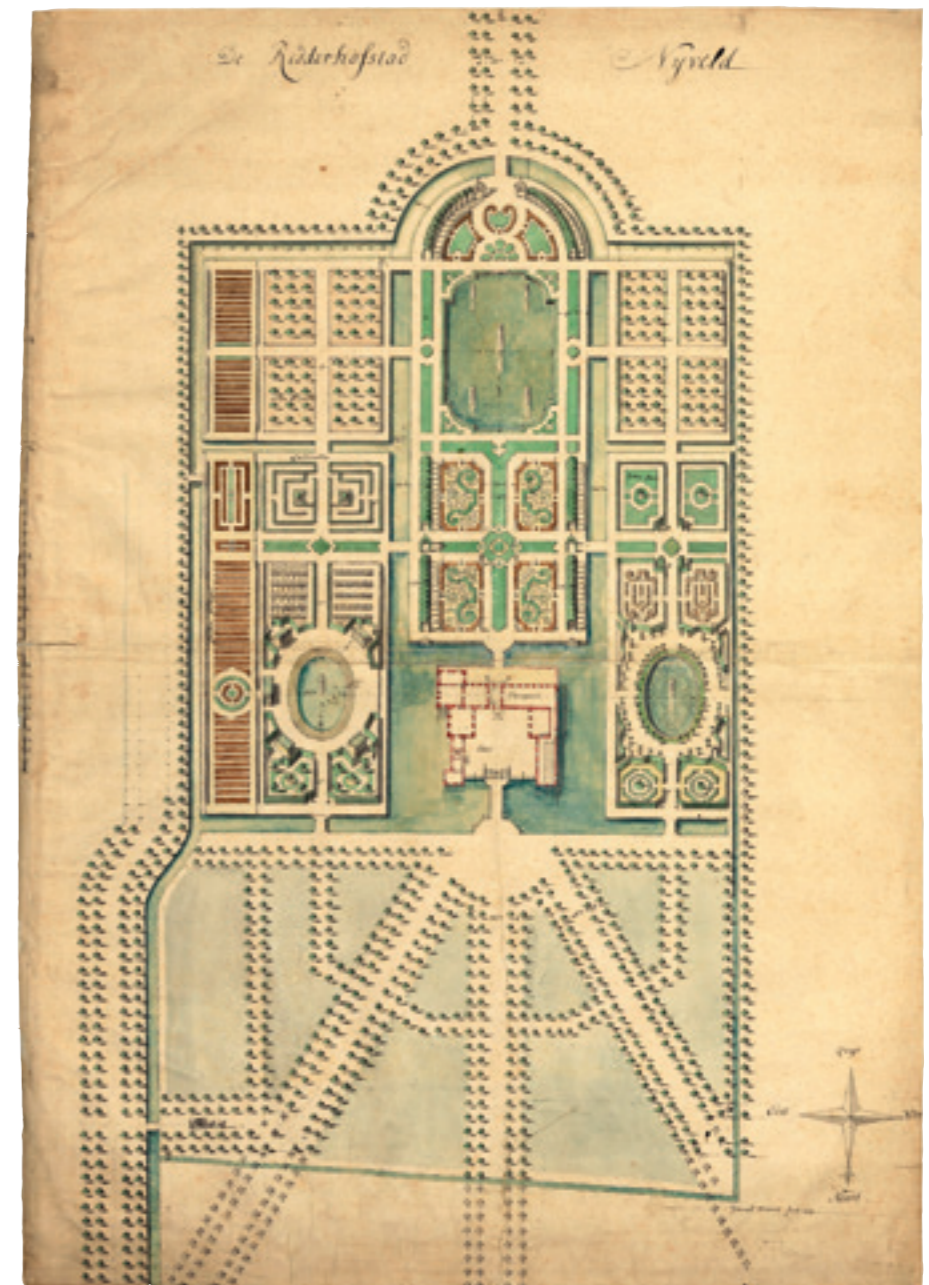

De geografische herkomst van de eigenaren was opvallend divers. Er waren uiteraard eigenaren uit Utrecht en Leiden, maar een aanzienlijk deel kwam ook uit Amsterdam en zelfs uit steden als Rotterdam en Dordrecht. Dat was mogelijk doordat de Oude Rijn over water uitstekend bereikbaar was vanuit alle windstreken. De ontwikkeling van de Oude Rijn tot trekvaart was daarbij cruciaal, net als de aanleg van noord-zuidverbindingen zoals de trekvaarten op Gouda en Rotterdam en die op Amsterdam via de Aar en de Amstel. Alphen aan de Rijn lag niet alleen precies in het midden van de Oude Rijn, maar ook als een spin in het web van vaarwegen. Niet voor niets ontstond juist daar het meest intensief bebouwde deel van de buitenplaatslandschap en waren de beide oevers rijkelijk bezet met de meest monumentale buitenhuizen. Die uitstekende bereikbaarheid verklaart nog niet waarom er bij Utrecht aanzienlijk minder buitenplaatsen waren dan bij Leiden. Het lijkt er allereerst op dat de Utrechtse stadselite zich lang meer op het stadhuis dan het buitenhuis heeft georiënteerd. De stad had in vergelijking met andere steden van oudsher meer ruimte binnen de wallen

en kende een minder explosieve groei dan bijvoorbeeld Amsterdam. Bovendien trok een deel van de (adelijke) elite zich van oudsher terug op kastelen en ridderhofsteden die sociaal, politiek en economisch voor hen belangrijker waren dan een regulier buitenhuis. Dat verklaart ook dat de buitenplaatscultuur rond Utrecht later op gang kwam dan rond Amsterdam en Leiden. Er zijn bovendien aanwijzingen dat binnen het Sticht politieke keuzes van de Staten van grotere invloed zijn geweest op het spreidingspatroon van buitenplaatsen dan in Holland. De juridische koppeling tussen ridderhofsteden en toegang tot de Ridderchap is daar een voorbeeld van. Ook de grootschalige verkoop door de Staten rond 1650 van de eerder gesecculariseerde kloostergoederen zorgde ervoor dat de Utrechtse elite eerder de weg naar de oostzijde van de stad vond dan naar het westen. Hoewel er zeker sprake was van een overkoepelende buitenplaatscultuur binnen de Republiek, moeten we daarom de regionale en lokale nuances niet onderschatten. Meer onderzoek naar de specifieke eigenaardigheden van de buitenplaatscultuur van de Utrechtse elite

is nodig om een vergelijking te kunnen maken met de Amsterdamse tegenhangers waar we veel meer van afweten. Van de Utrechtse eigenaren is vooral één groep interessant: de kanunniken, leden van de beheersorganisaties van gesecculariseerde kloosterkapittels zoals het kapittel van Sinte-Marie of van Oud-Munster. Binnen deze groep was het bezit van een buitenhuis zeker in de 18e eeuw usance. De kanunniken hadden een duidelijke voorkeur voor gebieden waar de kapittels van ouds bezittingen en specifieke rechten hadden. Van de ruim 160 buitenplaatsen in het Amstelland waren er bijvoorbeeld maar enkele in bezit van de Utrechts elite. De meesten van hen waren kanunniken, vaak van het kapittel van Sint-Pieter, de oorspronkelijke ambachtsheer van Abcoude (daarom ook wel Sint-Pietersgerecht genoemd). Langs de Oude Rijn was dat ook zo, zij het minder duidelijk. Tussen Harmelen en Utrecht waren kanunniken van verschillende kapittels vaak relatief lang eigenaar van buitenplaatsen zoals Noordborgh, Batestein, Nijevelt, Tjepmastate, Welgelegen, Rijnlust en Rhijnshoek. Ook deze groep verdient nog nader onderzoek naar de beweegredenen om juist hier te resideren.

Kleiwinning

Pas vanaf de tweede helft van de 17e eeuw ontstonden er ook buitenplaatsen in combinatie met industrie of nijverheid. Het oudst bekende voorbeeld langs de Oude Rijn was de buitenplaats Damzigt, het latere Rijnsoever, bij De Meern. Deze werd in 1777 gesticht door de Utrechtse ijzerhandelaar Martinus Wolff (1752-1797) die er een spijkerfabriekje begon in combinatie met een eenvoudig buitenverblijf. Meer naar het westen valt vooral de combinatie tussen buitenplaatsvorming en kleiwinning op. De grootschalige kleiwinning langs de Oude Rijn is dan ook cruciaal voor een goed begrip van de ontwikkeling van juist dit buitenplaatslandschap. In die ontwikkeling zit namelijk een paradox omdat kleiwinning de afbraak van buitenplaatsen langs de Oude Rijn zowel versneld als vertraagd heeft.⁸ Door toenemende industrialisatie van de kleiwinning en aanverwante bedrijvigheid werd het Ouderijngedebied na 1800 geleidelijk aan onaantrekkelijker als locatie voor een fraai buiten. Het decor van het buitenleven werd immers steeds minder bepaald door koeien en vergezichten, maar steeds meer door schoorstenen en overlastgevende steenfabrieken. Tegelijkertijd steeg door de vraag naar goede klei de grondwaarde van buitenplaatsen die geschikt waren om af te kleien, waarbij huis en tuin werden opgeofferd. Doordat de ondergrond vaak meer waard werd dan de opstal, kozen veel eigenaren eieren voor hun geld. Ze lieten de plaats afbreken om te verdienen aan het afkleien van de resterende gronden.

- ▲ Boerderij en voormalige buitenplaats Noordborgh bij Harmelen in 1969. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- ▲ Huis Mariënberg bij Harmelen als combinatie tussen herenvoorhuis en boerderij. [ARJAN DEN BOER](#)
- > Ambitieuze, onuitgevoerd tuinontwerp voor kasteel Nijevelt door Daniel Marot in opdracht van Daniel de Milan Visconti, 1713. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Poortgebouw van de (in 1906 gesloopte) Tjepmastate bij De Meern, kort voor de afbraak in 1963 getekend door Chris Schut. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Systeem van trekvaarten over en naar de Oude Rijn met Alphen aan den Rijn als middelpunt. [GERRIT VAN OOSTEROM](#)

Herkomst eigenaren

Het kleinschalige en agrarische karakter van de meeste buitenplaatsen reflecteerde zich ook in de achtergrond van de gemiddelde buitenplaatsbezitter. De meeste buitens langs de Oude Rijn werden namelijk niet door de top van de stedelijke elite bewoond maar door de subtop. Het was een uiterst diverse groep van regenten, fabrikanten en renteniers waarbij vooral opvalt dat de adel, uitzonderingen daargelaten, nauwelijks aanwezig was.⁷ Het gebied lijkt een soort instap-buitenplaatslandschap te zijn geweest waar mensen met voldoende kapitaal zich voor het eerst aan het buitenleven konden wijden. Gingen de zaken goed en namen het fortuin en de connecties toe, dan vertrokken deze families naar grotere buitenplaatsen in andere gebieden.

- > Kleizones tussen Woerden en Utrecht (donkergrijs) met in de zones waar op grote schaal klei is gewonnen (rood omlijnd).

GERRIT VAN OOSTEROM

- ↳ Neogotisch tuinhuisje bij Huize Harmelen, in 2005 teruggeplaatst.

RON JESSURUN, HUIZE HARMELLEN

Curieus genoeg vertraagde diezelfde kleiwinning ook de afbraak en ontmanteling van het buitenplaatslandschap. Ten eerste doordat steenfabrikantenfamilies, zoals Knijff en Lelyveld, zich als onderdeel van hun sociale stijging gingen nestelen in het buitenplaatslandschap. Ze kochten niet alleen oude buitenplaatsen op, ze stichtten ook een aantal nieuwe buitens. Rond Woerden en Harmelen zien we nog een tweede remmend effect van kleiwinning op het uit elkaar vallen van het buitenplaatslandschap. Door het te diep uitkleien van landbouwpercelen ontstonden daar terreinen die alleen nog als hakhoutperceel of moerasbos bruikbaar waren. De landbouwkundige waarde van de percelen daalde hierdoor fors. Juist die grondprijzdaling stimuleerde de opkoop van deze 'onlanden' en de omvorming ervan tot grote landgoederen. Bekende voorbeelden zijn de buitenplaatsen Rijnoord (Bredius) bij Woerden, Boschlust richting Kamerik en de uitbreiding van Huize Harmelen met het nog steeds bestaande Vijverbos.

Eigen gezicht?

Alles overziende past de identiteit van het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn goed binnen het bestaande beeld van de 17e- en 18e-eeuwse buitenplaatscultuur in West-Nederland. Tegelijkertijd had het gebied een eigen gezicht ten opzichte van andere riviergebonden buitenplaatslandschappen zoals de Vecht of het Amstelland. De kleiwinning, de trekvaarten, het verkavelingspatroon en de ligging op de grens van twee provincies zijn allemaal factoren waardoor dit gebied zich net even anders ontwikkelde. Dat is winst voor ons begrip van de geschiedenis van de buitenplaatscultuur in Nederland.

Er blijken veel meer buitenplaatsen te zijn geweest dan bekend en de meeste waren veel simpeler dan gedacht. Vooral die eenvoudige agrarische buitentjes zijn vaak lastig te reconstrueren, maar verdienen meer aandacht. Was een ruim vrijstaand buitenhuis in een groot park wel de norm in de Republiek, of waren dat juist de uitzonderingen? Meer archiefonderzoek is nodig om vooral het Utrechtse deel van dit bijzondere buitenplaatslandschap nog beter te positioneren ten opzichte van andere gebieden met veel buitenplaatsen.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op: G. van Oosterom, *Gronden van vermaak. Een reconstructie van de ontwikkeling van de buitenplaatscultuur en het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn* [...] (masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2015). PDF via: www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/.
- 2 We gebruiken gemakshalve de naam Oude Rijn voor het gehele traject tussen Utrecht en Leiden, hoewel het gekanaliseerde deel tussen Harmelen en Utrecht feitelijk Leidse Rijn heet.
- 3 J.W. Hazenbroek, *De vermakelijke buitencingels* [...] (Amsterdam/Leiden 1734), p. 70.
- 4 W.M.C. Regt, 'Alphense buitenplaatsen', *Leidsch Jaarboekje* 17 (1920), p. 130-247, aldaar p. 133.
- 5 Zie: G. van Oosterom, *Boeren op de buitenplaats. De relatie tussen landbouw en buitenleven in het Amstellands Arcadia 1640-1840* (Gorredijk 2022).
- 6 K. Loeff en E. Smeets, *Harmelen. Geschiedenis en architectuur* (Utrecht 2000) p. 106; J. van Schaik, 'Huis Mariënberg', *Heemtijdinghen* 35-2 (1999) p. 10-15.
- 7 Zie voor de rol van de adel: G. van Oosterom, 'Adellijke echo's. De invloed van adel op de ontwikkeling van buitenplaatsen langs de rivieren van het Amstelland en de Oude Rijn', *Virtus* 25 (2018), p. 12-31.
- 8 Zie: G. van Oosterom, 'Deftig wonen aan de Oude Rijn: de rol van kleiwinning op de ontwikkeling van een vergeten buitenplaatslandschap', *Het Nederlands landschap* 34-1 (2016) p. 12-21.

Het Hommelbosje, restant van buitenplaats Welgelegen

Wie vanaf station Utrecht Centraal over de Weg der Verenigde Naties fietst richting het 24 Oktoberplein, ziet naast de drukke fly-over en het benzinestation opeens een oude eikenlaan. In maart en april komen allerlei stinzenplanten tot bloei in het bescheiden bosje tussen de laan en de seniorenappartementen van Park Welgelegen. Wat is het verhaal van dit historische groenfragment op de overgang van de wijken Kanaleneiland en Oog en Al?

▲ Hommelbosje met sneeuwkllokjes en een omgewaaide iep, februari 2022. IRENE SINTEUR

1953 tot bejaardenoord getransformeerde Huis Welgelegen. Daarom verdween dit gebied niet onder het zand en is er nu nog iets van het historische buitengebied te zien: het Hommelbosje, een restant van de buitenplaats Welgelegen.

Hofstede werd buitenplaats

Voorloper van Huis Welgelegen was de zogenaamde Oude Hofstede. Dit moet een aanzienlijke boerderij geweest zijn met ongeveer 80 hectare grond. Ernaast lag herberg 't Hommeltje in de oksel tussen de Leidse Rijn en de Galecopperdijk. Al in de 17e eeuw was de herberg een populaire vrijetijdsbestemming. Van de pittoreske brug over de Leidse Rijn zijn verschillende sfeervolle tekeningen bewaard gebleven. Een zandpad, dat tot de aanleg van het 24 Oktoberplein heeft gefunctioneerd, verbond de Galecopperdijk met de stad en was onderdeel van een populaire wandel-

Sofia Dupon werkt als cultuurhistorisch onderzoeker en adviseur voor onder meer de gemeente Utrecht en is mede-auteur van *Het Amsterdamse Bos: een geschiedenis* (2019).

Voor de aanleg van de uitbreidingswijk Kanaleneiland verdween vanaf 1956 een groot deel van de polder Nieuw-Welgelegen onder het zand en werd het gebied opgehoogd tot een peil van ongeveer 1,75 meter boven NAP. De middeleeuwse veenpolderstructuur met kenmerkende smalle, lange kavels van de bisschoppelijke ontginningen langs de Galecopperdijk maakte plaats voor grote

rechthoekige zandvlakten die ruimte boden aan een nieuw soort stedenbouw op industriële schaal. De noordelijke kop van Kanaleneiland die direct tegenover Oog in Al ligt, tussen de Leidse Rijn en de Weg der Verenigde Naties, kreeg echter een heel andere behandeling. De bodemsamenstelling en verkaveling waren hier anders vanwege de ligging op de oeverwallen van de ooit kronkelende Rijn. Bovendien stonden hier al het Homeopathisch Ziekenhuis (later ziekenhuis Oudenrijn), het lutherse bejaardentehuis De Wartburg, herberg Den Hommel en het in

route: vanuit de stad langs de Leidse Rijn naar 't Hommeltje en terug via het zandpad (of andersom). Het was dit pad dat de grens van de landschappelijke aanleg rondom de buitenplaats zou gaan markeren.

In 1803 kocht Gerrit 't Lam Vos de Oude Hofstede. Hij brak de boerderij af en liet Huis Welgelegen bouwen. Dit is het huis dat er nu nog grotendeels staat. Door de jaren heen werd het landgoed verder uitgebreid. Den Hommel werd toegevoegd aan de eigendommen (1818), net als Maria's Hoeve iets verderop aan de Galecopperdijk (1864).

In 1838 zetten de toenmalige eigenaren het huis te koop. In de kranten verscheen een uitgebreide advertentie waaruit blijkt dat de buitenplaats een zelfvoorzienende mini-economie vormde met veel landbouwgrond, boomgaarden, een kwekerij, een herberg en een boerenbedrijf. In deze advertentie vinden we iets over de tuin rondom de buitenplaats: 'Menagerie [exotische dierenverzameling], koetshuis met stalling voor 5 paarden, tuinmanswoning en twee schuren, wel wassende boomgaard, boschland, beplant met opgaande iepen- en andere boomen, kwekerij, moes- en tuingronden, broeibakken, druivenkast en loods; vischvijver, lanen, wandelingen en bloemperken, benevens eene van steen gebouwde koepel; alles smaakvol aangelegd'.

Hoe die smaakvolle aanleg er precies uit heeft gezien, is onbekend. Waarschijnlijk was er al sprake van een open grasveld met enkele fruitbomen aan de Leidse Rijn en een bescheiden landschapstuin omzoomd door boomlanen aan de achter- en zijkanten. Uit de kadastrale kaart van 1830 blijkt dat de tuin ophield vlak achter het koetshuis en de visvijver. De eikenlaan die nu het einde van het Hommelbos markeert, was op dat moment nog niet aangelegd.

Op de Topografisch Militaire Kaart van 1864 is de tuinaanleg iets gedetailleerder aangegeven. Het lijkt erop dat de tuin

inmiddels naar het oosten en het zuiden was uitgebreid en dat de kwekerij was vergroot. Aan de voorkant verscheen de statige gebogen oprijlaan die nu nog steeds het voorterrein van Welgelegen kenmerkt. Een andere laan sloot de tuin aan de zuidzijde af - waarschijnlijk de eikenlaan die nog altijd de begrenzing van het Hommelbos vormt.

In 1890 werd Huis Welgelegen opnieuw verbouwd. Den Hommel en Welgelegen kregen toen beide een nieuwe tuinaanleg, inclusief vijver bij de herberg (later verdwenen). Ook werd het tracé van de Galecopperdijk iets verlegd, waardoor Den Hommel ten westen van deze weg kwam te liggen. Achter het koetshuis van Huis Welgelegen ontstond een landschapstuin met slingerende paden. Foto's en kaarten uit de eerste helft van de 20e eeuw geven een indruk van het gebied en maken het mogelijk om een reconstructie van het padenverloop te maken. Op latere luchtfoto's is de voorkant van Huis Welgelegen is nog goed herkenbaar. De tegenovergelegen herberg heeft echter in 1983 plaatsgemaakt voor het Ibis-hotel en het achterterrein van Welgelegen is drastisch veranderd.

Gemeentelijk bezit

In 1920 werden Huis Welgelegen en de bijbehorende gronden aangekocht door de gemeente Utrecht. Die sorteerde daarmee voor op de annexatie van een deel van de toenmalige gemeente Oudenhof, waartoe het gebied behoorde. De gemeente had met de aanschaf meteen een groot gedeelte van het toekomstige Kanaleneiland in handen. Het echtpaar Van den Broeke, eigenaar tot dat moment, kon in Huis Welgelegen blijven wonen. De omringende tuin bleef onaangetast. Op de landbouwgrond richting Utrecht werden sportvelden aangelegd, waaraan grote behoefte was vanuit de stad. De plantsoenmeester, destijds S.G.A. Doorenbos, noemt in zijn jaarverslagen de kwekerij van Welgelegen een aanwinst. Of de gemeente zelf gebruik van heeft gemaakt van de kwekerij blijkt niet uit de gemeentelijke jaarverslagen. Wel bleef de gemeente kersen veilen van de boomgaarden die Welgelegen omringden.

In 1953 werd Huis Welgelegen getransformeerd tot bejaardentehuis. Hoofddarchitect J. de Vries van de afdeling Openbare Werken ontwierp twee zijvleugels met daarin behuizing voor ouden van dagen.

Bewonersgeschiedenis Oude Hofstede en Welgelegen

1712	Jan Aelbertsz van Oosterum
1772	Arij van Rossum*
1803	Gerrit 't Lam Vos
1820	Joseph Leijdel*
1857	Hymen Bart van Zyll van den Ham en Jacoba Maria van Leijdel*
1857	Pieter Hendrik Cornelis van den Broeke en Josefa Cornelia Hendrina Bartha van Zyll
1890	Guillam Hendrik van den Broeke en Jacoba Brusse
1920	Eigendom gemeente Utrecht; het echtpaar Van den Broeke woonde er nog tot circa 1940

* eigenaars; bewoners onbekend

De tuin werd in 1956 heringericht naar ontwerp van de afdeling Plantsoenen met als tuinarchitect B.J. Galjaard. Hij liet een aantal oude bomen uit de buitenplaatsperiode staan en behield de oprijlaan aan de voorkant. Aan de achterkant kreeg de tuin echter een geheel nieuwe indeling. Voor de buitenplaats betekende deze ingreep bovendien dat er een nieuwe scheiding ontstond in het gebied: de Verdilaan werd aangelegd en vormde de nieuwe afbakening van de tuin. Het hierdoor ontstane Hommelbosje was voortaan openbaar groen. Na de grenswijziging van 1954 kwamen de plannen voor de nieuwe wijk Kanaleneiland in een stroomversnelling. In het structuurplan van 1954 werd het tracé van de huidige Weg der Verenigde Naties vastgelegd, waarmee het deel Welgelegen-Den Hommel afgescheiden raakte van de vier kwadranten van Kanaleneiland. Voor de aanleg van de nieuwe Pijperlaan werd een smalle strook afgesneden van de westkant van de tuin van Welgelegen. Het 24 Oktoberplein werd precies ter plekke van de kwekerij geprojecteerd. De Weg der Verenigde Naties zou de eikenlaan doorsnijden die het zandpad naar Utrecht markeerde. Aan de overkant van de laan bleven nog tot 2010 twee eiken staan. Die sneuvelden uiteindelijk bij de aanleg van de fly-over. Nadat een uitbreidingsplan was goedgekeurd kwam het terecht bij de gemeentelijke plantsoendienst. Deze dienst, die ook een sterke ontwerpafdeling bezat, zorgde vervolgens voor het ontwerp en de uitvoering van het groen. In het Uitbreidingsplan Welgelegen was de opdracht aan de groenontwerpers om aan te sluiten bij de bestaande bebouwing. Van een afwijkende vormtaal is in hun uitwerking echter nauwelijks sprake. De opzet met strak omkaderde bosplantsoenen, grasvelden met wandelpaden als begrenzing en flats met een basement van lage heesterbeplanting werd consequent doorgezet. Er werd slim gebruik gemaakt van de al eerder aangelegde, rijk beplante Weg der Verenigde Naties.

Waar de plantsoendienst elders in Kanaleneiland vooral koos voor strakke bomenlanen, zien we die hier in combinatie met losse boomgroepen op de grasvelden. Het zichtbaar maken van de ruime opzet van de wijk lijkt hierbij een belangrijk ontwerpdoel, net als het verzachten van de overgang tussen Welgelegen en de nieuwe stedenbouw. Opvallend is het groen dat er niet meer is, namelijk de boomgaarden. Die werden volledig gerooid. Op veel plekken verschenen in het naoorlogse groen klim- en klauterobjecten voor kinderen, gemaakt van gerooid hoogstamfruit... Waarschijnlijk zijn in deze periode de paden in het Hommelbosje strakker gemaakt. Er werd een nieuwe scheiding aangebracht in het gebied vanwege de Verdilaan en er kwam een tankstation bij het 24 Oktoberplein. De nieuwe paden moesten hierop aansluiten en werden versimpeld. Ook de

- ▲ Reconstructie van het padenverloop tussen 1890 en 1920. Aangeduid zijn Huis Welgelegen (1), koetshuis (2) en kwekerij (3). TEKENING SOFIA DUPON / ONDERGROND GOOGLE MAPS
- ◀ Landgoed Welgelegen (midden) op een detail van Cito-plan Utrecht, 1947. Het zuidelijkste deel van Welgelegen is het huidige Hommelbos. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ◀ De Hommelbrug bij herberg Den Hommel omstreeks 1800. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ✓ Het Huis Welgelegen kort na aankoop door de gemeente, circa 1925. E.A. BLITZ EN ZN, HET UTRECHTS ARCHIEF
- ✓ Het park rond Welgelegen omstreeks 1925. E.A. BLITZ EN ZN, HET UTRECHTS ARCHIEF

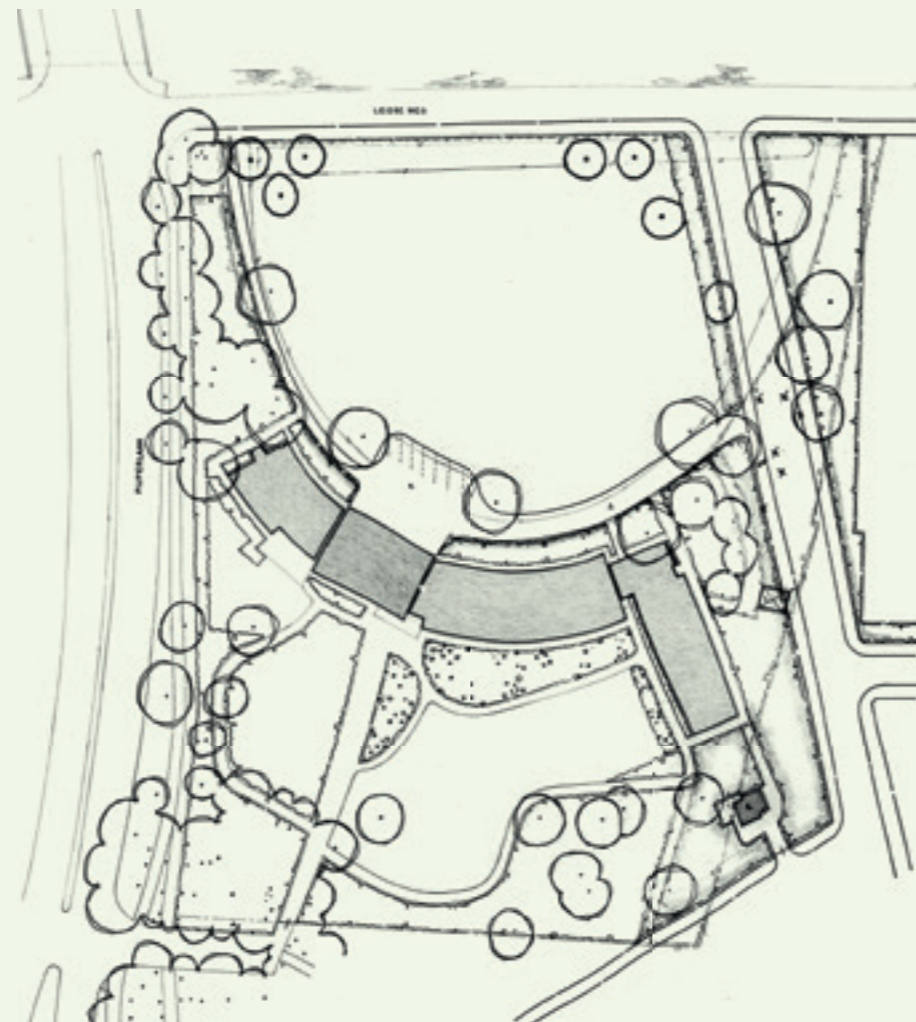
> Tuinontwerp bij verzorgingstehuis Welgelegen door B.J. Galjaard van de gemeentelijke afdeling Plantsoenen, 1959. Rechts werd een stukje afgesneden door de Ravellaan. GEMEENTE UTRECHT, DIENST OPENBARE WERKEN

✓ Welgelegen, detail van een luchtfoto uit 1981. HET UTRECHTS ARCHIEF

halfronde oprijlaan aan de voorkant van Huis Welgelegen moest opnieuw worden aangelegd vanwege de afsnijdingen door de Pijperlaan en de Ravellaan.

Recente ontwikkelingen

De uitbreiding van de ouderenhuisvesting en de aanwijzing tot monument, beide in 1987, waren belangrijke ontwikkelingen in het gebied van Welgelegen en het Hommelbos. Rondom Huis Welgelegen kwamen de ontwikkelingen recent in een stroomversnelling. Het 24 Oktoberplein is in 2010 getransformeerd tot ongelijkvloers kruispunt. De twee eiken aan de andere kant van de Weg der Verenigde Naties, die onderdeel uitmaakten van de eikenlaan langs Welgelegen, werden daarvoor gerooid. Bovendien bestemde de gemeente het gebied Welgelegen-Den Hommel tot transformatielocatie. Hieruit vloeiden meerdere herbestemmings- en nieuwbouwprojecten voort. Enkele voorbeelden: de gemeentekantoren aan de Ravellaan en het Rachmaninoffplantsoen werden herbestemd tot respectievelijk studentenhuysvesting en appartementencomplex. Sloop-nieuwbouw vond plaats aan de Ravellaan 205-209. In het gebied Ravellaan-Noord is momenteel een nieuwe woonbuurt in ontwikkeling. Er wordt gewerkt aan een plan voor de herinrichting van de straten, liefst met een voorschot op klimaatadaptatie en vergroening.

De ontwikkelingsgeschiedenis van Welgelegen is in grote lijnen een verhaal van toenemende verstedelijking. Van hofstede en boerenplaats transformeerde Welgelegen naar een buitenplaats met populaire vrijetijdsbestemming voor de stedelijke elite. Van buitenplaats veranderde

Welgelegen naar ouderenhuisvesting en ontwikkelruimte voor stedelijke uit- en inbreiding. Steeds hebben de bewoners en eigenaren van het gebied voortgeborduurd op wat er was, tot de gemeente in de jaren vijftig een radicaal nieuw grid over de oude ontginningsstructuren projecteerde. Hoewel de rest van de historische verkeveling in Kanaleneiland verdween onder anderhalve meter zand, gold dat niet voor het gedeelte Welgelegen-Den Hommel. Hierdoor zijn ook tegenwoordig nog groene restanten van de buitenplaats zichtbaar aan de rand van Kanaleneiland.

Literatuur

- S. Dupon, *Welgelegen - Hommelbos Utrecht. Tuinhistorische verkenning en waardstelling* (rapport voor gemeente Utrecht, 2022).
- J.H.E. Reeskamp, 'Rusthuis "Welgelegen" is een buitenplaats met historie', *Hervormd Utrecht* 13 (1958), p. 388.
- SteenhuisMeurs, *Cultuurhistorisch onderzoek en ruimtelijke analyse Utrecht NaOorlogse Wijken: Kanaleneiland* (rapport voor gemeente Utrecht, 2006).
- L.E. Versteegh, *Quickscan Welgelegen en Den Hommel, Utrecht* (stagerapport voor gemeente Utrecht, 2018).
- T. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht* (Vianen 1982) p. 46-48.

Kunstmatige rotsen in het Julianapark, Utrecht. ARJAN DEN BOER

‘Ondernemer van kunstmatige grotwerken’

De firma Moerkoert in cementrustiek

In 1902 adverteerde de Utrechtse firma Moerkoert voor ‘Grot en Waterwerken, Tunnels, Bruggen, Ruïnes, enz.’ Hieruit spreekt een laatromantisch vocabulaire. Kunstmatige ruïnes en grotten waren toen al een hele tijd passé. Maar Moerkoert gebruikte een uiterst modern materiaal en hanteerde een destijds nog populaire stijl: de zogenaamde cementrustiek. Deze geheel veronachtzaamde stijl met bijbehorend ambacht ontwikkelde zich in de tweede helft van de 19e eeuw en werd tot in de jaren 1920 gebruikt. Franciscus Johannes Moerkoert was de aanjager van de cementrustiek in Nederland.

Wim Meulenkamp is kunsthistoricus, auteur en voorzitter van de DonderbergGroep: stichting voor follies, tuinsieraden en vermaaksarchitectuur.

De 19e eeuw was dol op namaak en nieuwe materialen. Door gebruikmaking van de mogelijkheden van het Portland-cement ontwikkelde de Franse tuinman Joseph Monier rond 1850 het zogeheten Système Monier, een voorloper van gewapend beton. Men kon er uitstekend mee modelleren. Vooral stukadoors begonnen hiermee te

werken. Het werd gebruikt voor nep-houten bruggetjes, balustrades, pergola's, bloembakken, grotwerken en muurvlakken, alles passend in de tuinstijl van die periode. Hout werd geïmiteerd door de nerven en de takaanzetten zorgvuldig aan te brengen. Namaakrotswerk en losse 'keien' werden gemodelleerd door een drager van kippengaas te maken, waaromheen de rots gedrapeerd werd. Ook kon men uit mallen gieten en dan het eindproduct enigszins bijwerken met houtnerven en knoesten.

Het duurde enkele decennia voordat deze stijl en dit ambacht naar Nederland kwamen, zo omstreeks 1875. In Frankrijk heetten de vervaardigers 'rocaillieurs', in Vlaanderen 'rotswerkers' of 'rotsbouwkundigen'. Men signeerde daar vaak met de naam van het atelier in het natte cement, maar dat gebeurde niet in Nederland. Hier kunnen we tegenwoordig met enige ervaring de gebruikte modellen en de werkwijze als signatuur van een specifieke bedrijf herkennen. Zowel in België als in Nederland heeft het lang geduurd voordat men deze tot de kitsch gerekende bouw- en decoratiekunst historisch kon (her)waarderen. We hadden er tot 1995 zelfs geen naam voor; inmiddels noemen we het cementrustiek, een combinatie van materiaal- en stijlnaam.¹

Stukadoorsfamilie

Over de oorsprong van de Utrechtse firma Moerkoert is weinig bekend. Net als bij andere ateliers werkte men aanvankelijk als stukadoor, reeds vanaf 1836. Franciscus Johannes Moerkoert (1840-1914) is de aanjager geweest van de cementrustiek. Hij volgde zijn vader op, de stukadoor Benjamin Moerkoert. In 1875 bewoonde de Evangelisch-Lutherse familie Moerkoert de benedenverdieping van de voormalige katholieke pastorie aan de Lange Nieuwstraat 53. Mogelijk was daarachter de werkplaats. Het jaar daarop verhuisde men naar de Oudwijkerlaan 31. In 1881 begon het stukadoorsbedrijf in nieuwe stijl pas echt: Moerkoert liet aan de Oudwijkerlaan 21A het vrijstaande 'Rotshuis' bouwen als woning en tevens

als uitstallkast voor hun producten. Het twee verdiepingen tellende chalet was voorzien van een verhoogde balustrade (balkon) met rotswerk, de voorgevel toonde enkele stucwerkversieringen en in de tuin stonden diverse bijzondere maaksels opgesteld. Het opvallende geheel zou in 1903 worden gesloopt. Utrecht kende nog een tweede firma rotswerkers, in 1887 begonnen als Gebroeders Lutters, ook wel P.R. Lutters en Zonen, 'Stukadoors Gips en Cement-

Ornament en kunstzandsteen fabricage'. Lutters was gevestigd aan de F.C. Dondersstraat 5-7, waar ze een 'buitenetalage' hadden die nog tot omstreeks 1970 zichtbaar was voor passanten, maar helaas is gesloopt. Van hen is geen oeuvre bekend, en wellicht hebben ze zich meer op bouwornameentiek (trappen, balkons) gericht dan op bouwwerken zelf. In de jaren 1920 concentreerden zij zich meer en meer op de fabricage van betonnen rioolbuizen, beerputten, dakpannen en dergelijke.²

▲ Titelpagina van de catalogus van Moerkoert, circa 1881. BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

< Het Rotshuis van Moerkoert aan de Oudwijkstraat 21A. HET UTRECHTS ARCHIEF

> Aquarel met ontwerp van een serre-interieur door F.J. Moerkoert. PARTICULIERE COLLECTIE

▼ Het huis Frederik Hendrikstraat 10 aan de Zilveren Schaats, in het bootje de familie Moerkoert. Erachter lag Moerkoerts sportterrein. Het huis is in 1959 gesloopt. HET UTRECHTS ARCHIEF

Moerkoert gaf blijkbaar in 1881 meteen al een (overigens ongedateerde) catalogus uit van geplande of voltooide werkzaamheden: serres, schijnruïnes en zo meer, met grote afbeeldingen van de objecten. Moerkoert noemde zich hierin 'Ondernemer van kunstmatige grotwerken / fabrikant in tufsteen ornamenten [sic]' en schreef: 'Dit rotswerk is vooral voor wintertuinen, Balcons, Waranda's, Serres enz. zeer aan te bevelen, omdat het tegen den invloed van vocht enz. bestand is en door ouderdom zelfs in schoonheid toeneemt...'. De catalogus vermeldde werken in onder meer Nijmegen, IJzendijke, Maartensdijk (Eyckenstein), Velp en Hilversum, zoals een 'Rots en Ruïne', een serre-muurvlak, palmenkas en vijver, 'losse rotsblokken' en zelfs grafmonumenten. Al die objecten werden kennelijk vervaardigd uit gemodelleerd cement, uit tufsteen en ook fossiel riet en andere pittoreske aankoeksels. In de vroege jaren werkte men verder nog met sintels, vuursteen en echte natuursteenbrokken. Getuige verfresten werden veel van de cementrustieke objecten getint in een vaag soort 'natuurlijke' kleur. Het assortiment paste volledig in de 19e-eeuwse mode voor (buiten)aquaria, wintertuinen, rotstuintjes, vijvers, enzovoort. In dezelfde periode was overigens ook kurkschors populair voor het bekleden van muurvlakken, bloembakken en prieeltjes.³

Vader en zoon

De firma Moerkoert werkte eind 19e eeuw door het hele land: in Zeeland, Gelderland, Noord-Holland en later zelfs tot in Overijssel en Friesland. Veel gebeurde in samen-

werking met de befaamde tuinarchitect Henri Copijn en later diens zoon Louis Copijn. Ziet men rotswerk of cementen bruggetjes in een tuin van Copijn, dan moeten die van Moerkoert zijn.⁴ Omstreeks 1900 moet zoon Franciscus Johannes Moerkoert junior (1876-1956) in de firma zijn getreden, dan wel de directe opvolger zijn geweest. In die periode zijn tevens veranderingen in de werkwijze zichtbaar. Men ging daadwerkelijk het *Système Monier* veelvuldiger toepassen: gegoten cement dat vervolgens werd bewerkt met de hand. De wapening bestond vaak uit ijzeren staven, maar bij de fijnere modelleringen uit kippengaas. In deze jaren werkte de firma Moerkoert ook minder nauwgezet, behandelde grotere muurvlakken in blijkbaar snellere tijd, en maakte veelvuldiger gebruik van mallen en gietwerk. Het aantal opdrachten werd er niet minder om. In 1902 verhuisde de firma naar de Frederik Hendrikstraat 10, een forse villa (gesloopt in 1959). Het huis stond op een nep-rotsige basis en was voorzien van een cementrustieke trap. Ook dit huis diende weer enigszins als uitstallkast voor de producten van de firma, maar de nieuwe behuizing was ontegenzeggelijk meer gedistingeerd. Men was inmiddels gearriveerd. Moerkoert *père* liet zich overigens in een adresboek in 1895 opvoeren als 'Kunstmatig rotswerker, en Directeur van het Nederlandsch Sportterrein'. Dat laatste gaf nog een nieuwe ontwikkeling aan: Moerkoert senior ontwikkelde vanaf 1887 plannen voor het in 1895 geopende complex met wielersbaan, ijsbaan en zwembad (ter

plekke van de latere Frederik Hendrikstraat). Alles, althans zeker de wielersbaan, 'volgens het systeem Monier'.⁵ In 1903 trouwde F.J. Moerkoert junior in Steenwijk met Roelina Gezina Bijkerk. In de papieren stond senior vervolgens enkel aangegeven als 'grondeigenaar'. Hij had zich dus uit de firma teruggetrokken. Zijn zoon werd bij die gelegenheid aangeduid als 'aannemer'. Uit het voorgaande jaar zijn de namen bekend van twee gelijknamige werknemers van de firma: vader en zoon Willem Wijnand de Klerk (geboren in 1856 en 1885), wier beider beroep werd omschreven als 'rotswerker'. Het huwelijk van Moerkoert junior te Steenwijk heeft mogelijk te maken met de werken die hij daar uitvoerde, zoals een pergola en een rustiek prieel voor het buiten Ramswoerthe. Moerkoert senior overleed in 1914. Vijf jaar later publiceerde zijn zoon, inmiddels gevestigd in De Bilt, nog een *Catalogus van eenige door mij uitgevoerde werken, F.J. Moerkoert Jr., De Bilt, in rots- en waterwerken*, maar toen was Moerkoert als beduidende firma al min of meer uitgespeeld.

Rotsen, bruggen, grotten

Veel van wat Moerkoert senior en junior vervaardigden, is verdwenen of is nog altijd onopgemerkt. Ondertussen zijn echter de meeste van hun producten te herkennen, vooral door vergelijking met ander werk, of doordat ze in de catalogi voorkomen. Voorts bracht senior veel van zijn aquarelontwerpen bijeen in twee albums die zich in bezit van de familie bevinden. In Utrecht zijn de grote kunstrotsen in het Julianapark uit 1908 wellicht het bekendst. Deze rotspartij

< Tunnel met druipsteengrot bij Hydepark onder de Oude Arnhemse Bovenweg, tegenwoordig te vinden op vakantiepark het Grote Bos in Doorn. ARJAN DEN BOER

> Wintertuin van café-restaurant Witjens, Vredenburg 4. DONDERBERGGROEP.NL

∨ Advertentie van F.J. Moerkoert jr. uit circa 1910. DONDERBERGGROEP.NL

vormt het middelpunt van de hertenkamp. De rekening is nog bewaard: 2.012 gulden moest dit werk kosten.⁶ Het Julianapark als geheel valt onder gemeentelijke monumentenbescherming, maar de rotspartij zou eigenlijk een rijksmonument dienen te worden, net als het merendeel van de Moerkoert-objecten.

Begin 20e eeuw realiseerde Moerkoert een groot complex met vele losse kunstrotsen, gecementeerde trappen en leuningen op landgoed Duno in Doorwerth. Veel daarvan bestaat nog. Een zeer langgegrepte rotspartij werd rond 1905 aangelegd bij villa 't Loo op Crailo bij Blaricum. Die kwam de makers op stevige (en terechte) kritiek te staan: 'De nabijgelegen rotspartij werkt op eenigen afstand imposant door de grootte der rotsblokken; nabij gekomen, komt men echter tot de ontdekking, dat alles slechts kunststenen zijn, want ze zijn zoo mooi rond en glad, dat dit zelfs den leek dadelijk opvalt. Ter overmaat van ramp vertoonen de blokken verschillende kleuren, wat het geheel nog onnatuurlijker maakt. Het spreekt van zelf, dat dan de illusie er af is, want eene rotspartij werkt slechts dán, wanneer ze zóó natuurlijk is nagebootst, dat ze echt schijnt'.⁷

Kleiner rotswerk werd bijvoorbeeld uitgevoerd langs een waterpartij op Aardenburg in Doorn, en op Soestdijk werden losse kunstkeien geplaatst in de buurt van een eveneens door Moerkoert gemaakte cementrustieke brug uit 1892 bij het Wilhelmina-chaletje. Dergelijk rotswerk zien we ook op buitenplaats Zeeduin in Oostkapelle en op Duindigt bij Den Haag,

beide gepresenteerd als Zwitsers valleitje. In het Utrechtse Wilhelminapark, niet ver van het wieleraanproject, vervaardigde Moerkoert in 1898 een lange rustiek-'houten' leuning.

Bruggen en bruggetjes hoorden tot de meest geproduceerde specialiteiten. Je had ze in het groot (Hydepark in Doorn, en bij kasteel De Haar) en in het klein (Rodichem in Huis ter Heide, Villa Nuova in Zeist, en zo veel meer). Maar de werkelijke bezienswaardigheid op voornoemd Hydepark is de kunstmatige grot, die nog steeds onder de Oude Arnhemse Bovenweg doorloopt, compleet met levensechte stalagmieten en stalactieten. Een kunstmatige grottempel (nu geruïneerd) bij Huis Bisdom van Vliet in Haastrecht, is waarschijnlijk ook van Moerkoerts hand. Een Lourdesgrot van grote omvang, waarboven een cement-

rustiek prieel, werd gebouwd bij Villa Stella Maris in Dordrecht. Mogelijk ook van hun hand is de Lourdesgrot achter het Utrechtse Hiëronymushuis.

Serres en wintertuinen

Een ander curieus specialisme waren de muurvlakken die ingekleurd werden en vaak voorzien waren van gemodelleerde plantenbakken, gevuld met varens of de toen eveneens populaire hertshoorn. Het muurvlak werd soms versierd met slingerende namaak-wijnranken. Dat gebeurde in de serrekamer van P.G. Copijn op Welgelegen in Groenekan (1881 of 1890), op de achterwand van een door Moerkoert geplaatst prieel in het Snouck van Loosenhuis in Enkhuizen (1892), terwijl men in Leeuwarden in 1883 al een (niet-cementrustieke) rotswand vervaardigde als achtergrond voor een zinken fontein in de achtertuin van

een woonhuis. Bij die gelegenheid adverteerde Moerkoert in de *Leeuwarder Courant*: 'Kunstmatig grotwerk. Alhier nog eenigen tijd werkzaam zijnde, ben ik in de gelegenheid tot het leveren van ROTSWERKEN voor Tuinen, Parken, Gazons, Waranda, Orangerie. Geeft hiervan direct aquarel en op aanvraag catalogus ter inzage'.⁸ De cementrustiek was uiteraard ook zeer geschikt voor wintertuinen. Een groot muurvlak vormde de blikvanger van de wintertuin achter café-restaurant Witjens aan het Vredenburg in Utrecht (1904). De ruimte werd visueel gesteund door enorme boomstronken, uiteraard gegoten cementrustiek. Het geheel is in of na 1941 gesloopt.⁹ De nog bestaande serre-muurwand in Huis Den Treek bij Leusden lijkt hier sterk op en bestaat gelukkig nog wel.

Ook complete paviljoentjes werden geleverd, onder meer in de achtertuin van een woonhuis aan de Wolwevershaven in Dordrecht (rond 1886?), en elders in die stad volgden grote siervazen. Een dergelijke, zeer grote siervas staat nog in het Boetzelaerpark in De Bilt. Wandbloembakken uit de vroege Moerkoert-periode, met gebruikmaking van fossiel riet, vinden we op de binnenplaats van een Utrechtse stadswoning en vijf van dergelijke consoles bevinden zich in de orangerie van Warnsborn in Arnhem. Bij de pergola's die bekend zijn van Moerkoert zijn de gietelementen goed op te merken. Die op Ramsworthe in Steenwijk is helaas ooit gesloopt, maar de lange pergola (1916?) op Sandwijck in De Bilt bestaat nog.

De besloten tuin (muurvlakken, schijnvloerbetegeling en deurlijsten, deels nog gekleurd) achter het huidige Schillertheater aan de Minderbroederstraat in Utrecht is evident van de hand van Moerkoert junior. In 1917 vervaardigde hij ook het terraswerk en trappen voor De Ruiterberg in Doorn. Een ander project ontstond in het achterpark van De Paauw in Wassenaar, waar Moerkoert drie bruggen plaatste, maar interessanter nog, tussen 1915 en 1925 een lange kademuur bouwde van opgeruwde 'steen'. De opdrachtgevers van de Moerkoerts waren vaak direct gerelateerd aan de tuinen en parken die door de firma Copijn aangelegd werden. Het ging hierbij om (nieuwe) welgestelden en de adel, en af

en toe om een (godsdienstige) instelling. Een relatieve uitzondering vormde de al gememoreerde wintertuin voor Hotel Witjens. Het werk aan Soestdijk (bruggetje en enkele losse kunst-keien) moet aan het eind van de 19e eeuw natuurlijk een koninklijk stempel van goedkeuring op het atelier gedrukt hebben. In tegenstelling tot een of meer Vlaamse rotseerders-bedrijven lijken de beide firma's Moerkoert nooit in het buitenland gewerkt te hebben. In 1930 was het allemaal voorbij. Per 23 april werd de firma F.J. Moerkoert opgeheven. De smaak in cementrustiek, die uitwas van de late 19e eeuw, was volledig passé.

Met dank aan Arinda van der Does.

Noten

- 1 Wim Meulenkamp, *Follies: bizarre bouwwerken in Nederland en België* (Amsterdam/Antwerpen 1995); Wim Meulenkamp, 'Kunst noch kitsch: cementrustiek, een verloren stijl en ambacht', in: Taco Hermans, Michiel van Hunen en Huub van de Ven (red.), *Monumenten in beton: ontwikkeling en herstel van historisch beton*, (Zeist 2006) p. 37-46.
- 2 Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers: herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen 1874-1901* (Zwolle/Zeist 2004) p. 230-241. Verdere informatie afkomstig van Peter Sprangers.
- 3 Wim Meulenkamp en Arinda van der Does, 'De uitspanning Vorenkamp in Groningen en haar kurkschors paviljoen', *PorteFolly* 48 (najaar 2019).
- 4 Lia Copijn-Schukking en Marina Laméris, *Welgelegen: biografie van een Copijn-huis* (Groenekan 2011) p. 35-42. Zie ook de brochure *Tuin-architectuur: enige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd - H. Copijn & Zoon tuinarchitecten Groenekan bij Utrecht* [ca. 1919-1923].
- 5 Wim Zonneveld, 'Jaap Eden op de Oudwijker Eng', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (oktober 2017) p. 158-164.
- 6 Lenneke Berkhout, 'Cementrustiek rotswerk van firma Moerkoert in Utrechts Julianapark', *PorteFolly* 43 (zomer 2016) p. 28-31.
- 7 Jan Holwerda, 'De rotspartij van villapark 't Loo bij Blaricum', *Portefolly* 43 (zomer 2016) p. 7-9.
- 8 Jan Holwerda, 'Zinken fontein en kunstrotswand te Leeuwarden', www.cascade1987.nl (22 januari 2014).
- 9 Anton Nuijten en Eric Blok, 'Een Utrechts café-restaurant met wintertuin en cementrustiek', *Portefolly* 43 (zomer 2016) p. 26-27.

Annebetje van Tuyll, hartsvriendin van Belle van Zuylen

De beste vriendin van Belle van Zuylen was haar vijf jaar jongere nichtje Annebetje. Ze heette voluit Anna Elisabeth Christine van Tuyll van Serooskerken (1745-1819), net zoals Belles naam eigenlijk Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken (1740-1805) luidde. Annebetje en Belle kenden elkaar van kinds af aan en zouden hun hele leven nauw contact houden. Ze correspondeerden veel en toen Belle van Zuylen zich na haar huwelijk in Zwitserland vestigde, volgden er wederzijdse bezoeken.

Kees van Strien is auteur van onder andere *Belle van Zuylen, een leven in Holland* (2019).

Hoewel Annebetje in Den Haag opgroeide, zag zij Belle als kind al in Zuilen, waar Annebetjes vader Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken (1710-1762) het buitenhuis Zuylenburgh bezat. Het stond vlak bij zijn ouderlijk Slot Zuylen, waar Belle met haar familie de zomers doorbracht (daarbuiten woonden zij aan de Kromme Nieuwegegracht). De nichtjes leerden elkaar nog beter kennen toen Belle omstreeks 1756 ruim een jaar bij haar oom Jan logeerde aan het Lange Voorhout in Den Haag. Daar heeft de

muzikaal getalenteerde Belle haar nichtje waarschijnlijk klavecimbel leren spelen, iets dat bij de opvoeding van adellijke meisjes hoorde. Desondanks zou Annebetje nooit het toonbeeld van een jonge freule worden. Geraffineerde maniertjes pasten niet bij haar en omdat ze niet vies was van bier werd ze eens 'de joffer van de 19 glazen' genoemd. Later deed ze mee aan de eenden- en konijnenjacht en ze was gek op geweren. In Belles ogen was Annebetje echter 'altijd mooi en charmant. Met hart en ziel kan ze de beste en mooiste dingen voor elkaar krijgen'. En: 'Ze geniet van mijn vriendschap en zegt mij alles wat haar te binnen schiet'.

Lady Athlone

Annebetje trouwde op 29 december 1765 in Den Haag met de man die haar stiefmoeder en Belles vader (Annebetjes voogd sinds het overlijden van haar vader) daartoe hadden uitgekozen: haar volle neef Frederik Christiaan van Reede (1743-1808), vrijheer van Amerongen en vijfde graaf van Athlone. Die Britse adellijke titel was aan zijn voorvader verleend door prins Willem III van Oranje, die ook koning van Engeland was.

difterie, kwam Annebetje vaak langs. Belle zat diep in de put; zelfs schrijven en boeken interesseerden haar niet meer. Ze miste haar moeder en moest als ongetrouwde inwonende dochter veel van haar taken overnemen. Na de geboorte van Annebetjes tweede dochter was het Belles beurt haar vriendin te bezoeken en dat kwam goed uit: 'Pas als ik bij madame d'Athlone ben voel ik me op mijn gemak. In elk geval ben ik er minder gedeprimeerd.

Annebetje werd door haar huwelijk Lady Athlone en kasteelvrouw van Amerongen. Kort na de bruiloft schreef Belle aan haar 'penvriend' Constant d'Hermenches: 'Ze is tevreden met haar lot. Met haar karakter bekijkt ze alles van de positieve kant. Je zult haar nooit horen klagen'. Belle zelf had er wel moeite mee haar vriendin te moeten delen: 'Ik wou dat mylord nooit met mijn lieve Annebetje was getrouwd. Hij is best aardig maar denkt nooit goed na en zeker niet over zijn uitgaven'. Ze sloot niet uit dat een jaloerse Athlone zijn vrouw nog eens zou verbieden haar te ontvangen. De Van Reedes woonden behalve op Amerongen aan de Ridderschapstraat in Utrecht. Toen het echtpaar naar Den Haag vertrok, was dat een teleurstelling voor Belle, maar voor Athlone was het in verband met zijn carrière een weloverwogen keuze. Met behulp van de familie kon Athlone bij ontvangsten in de beau-monde en in de Franse schouwburg zijn netwerk steeds verder uitrollen. Gelukkig voor Belle hielden ze het huis in Utrecht aan. In december 1766 kwam Annebetje daar om te bevallen. Ze verheugde zich op het weerzien met Belle, maar ze was bang dat de dokter haar zou verbieden vanuit het kraambed urenlang met haar te praten. In december 1768, na het totaal onverwachte overlijden van Belles moeder aan

's Ochtends zit ik aan haar bed en 's avonds kom ik er weer terug. Zonder haar zou ik dood gaan van verveling en verdriet.' Belle moest er niet aan denken dat haar *idole del cor mio* door Athlone 'weer meegenomen zou worden naar Den Haag'. In augustus maakten ze gedrieën een uitstapje naar het kuuroord Spa, wat Belle goed deed. Begin 1770 schonk Annebetje Belle een portret dat de Amsterdamse schilder Jean Humbert (1734-1794) van haar gemaakt had. Volgens Belle waren de ogen absoluut niet geslaagd. Op haar eigen portret van Annebetje waren die een stuk beter. Het was geen verrassing dat Belle eind april een van de peetmoeders mocht zijn bij de doop in de Janskerk van Annebetjes dochter Christina Henriette Maria Isabella (Belletje). In de zomer nam Annebetje haar mee naar Slot Zuylen. Terwijl Belle bezig was zich aan te kleden, deponeerde ze Belletje op het bed en ging ernaast zitten met een borduurwerkje. Belle genoot van het 'harmonische' tafereel van moeder en kind met haar eigen hondje Zéphir aan Belletjes voetjes. Bij Annebetje thuis dineerden ze eens met ijs en champagne terwijl Athlone beneden gasten ontving. 'Het was heerlijk om als vriendinnen samen te zijn en zo nodig ook eens lekker uit te huilen', bijvoorbeeld over Belles toekomst.

▲ Portret van Belle van Zuylen door Guillaume de Spinny, 1759. TRUDELIES DE GRAAF, SLOT ZUYLEN

▼ Slot Zuylen omstreeks 1775, aquarel door Dirk Abraham Clemens. SLOT ZUYLEN

Huwelijkspartner

Annebetje wist alles van Belles jarenlange pogingen een geschikte huwelijkspartner te vinden. Zo was ze in augustus 1764 betrokken bij een plan Belles vader te attenderen op de markies de Bellegarde. Belle stelde zelf een aanbevelingsbrief op die d'Hermenches overschreef en verstuurde aan Belles vader. De brief moest aankomen op een tijdstip dat Belle diens reactie meteen met Annebetje kon bespreken: anders werd die 'ondragelijke spanning' haar teveel. Vijf jaar later werd er gelijktijdig onderhandeld met een Duitse baron en een Schotse lord. Annebetje was ten einde raad toen Belle haar vader dreigde om met die tirannieke Schot te trouwen als hij geen contact opnam met Charles-Emmanuel de Charrière, de Zwitser die haar oudste broer enkele jaren eerder begeleid had op zijn buitenlandse reis. Sinds die tijd waren ze goed bevriend geraakt en in 1769 gingen ze in Spa dagelijks met elkaar om. Als oud-werknemer kon Charrière zelf niet

▲ Annebetje van Tuyll van Serooskerken, pastel door Jean-Etienne Liotard, circa 1772. [SLOT ZUYLEN](#)

▼ Borstbeeld van Belle van Zuylen door Jean Antoine Houdon, 1771. [SLOT ZUYLEN](#)

➤ Annebetje van Tuyll en haar echtgenoot Frederik Christiaan Reinhard van Reede, pendantportretten toegeschreven aan Jean Humbert, circa 1770. [KASTEEL MIDDACHTEN / RKD](#)

➤ Charles-Emmanuel de Charrière, miniatuur toegeschreven aan Louis-Ami Arlaud-Jurine, 1781. [BIBLIOTHÈQUE DE GENÈVE](#)

zo maar een aanzoek doen bij Belles vader. Hij was teruggegaan naar Colombier, zijn geboortedorp bij Neuchâtel.

Op 14 januari 1771 ging 'jonkvrouw Izabella Agneta baronesse van Tuyll van Serooskerken' in ondertrouw met 'jonkheer Emanuel de Charrière'. Na de afkondiging van de geboden in Zuilen en Colombier trouwden ze op 17 februari. Voor de rijtocht van Belles ouderlijk huis aan de Kromme Nieuwegracht naar de kerk in Zuilen kreeg Annebetje naast Belles vader een ereplaatsje in de bruidskoets. Helaas vormden de aanloop naar het huwelijk en de dag zelf een te grote aanslag op Belles gestel. Minstens een maand was ze volledig van de kaart. Annebetje fungeerde opnieuw als verzorgster. Op 8 maart schreef ze aan haar echtgenoot dat het wel weer beter ging met Belle, maar vanwege de voorgeschreven medische behandelingen (purgatie en aderlating) sliep ze nog steeds slecht. 'Als ze vanavond om mij vraagt, blijf ik in haar kamer en zodra ze slaapt, ga ik heel voorzichtig naast haar liggen zoals naast jou als ik in een slecht humeur ben'. Ze stond wel op om haar baby de borst te geven: 'Je moet niet denken dat ik vanwege mijn vriendin geen aandacht heb voor een van de juweeltjes die ik van jou heb.'

Op 7 juli vertrok het echtpaar Charrière met Belles hondje naar Zwitserland. Het afscheid van Annebetje was emotioneel. In Parijs liet Belle door de beeldhouwer Jean-Antoine Houdon een levensgrote portretbuste maken en bestelde kopieën voor Annebetje en haar lievelingsbroer Ditie (Diederik Jacob). Op 30 september kwam het paar aan in Colombier. De vriendinnen hielden contact per post, maar van hun brieven is vrijwel niets bewaard gebleven. Annebetje bracht nu veel tijd door bij Belles vader en beloofde Belle het portret waarmee de pastellist Jean-Étienne Liotard eind 1771 bezig was. In maart liet ze weten dat de portretbuste goed was aangekomen. Die virtuele aanwezigheid had haar geholpen bij de bevalling van haar tweede zoon. Belle besloot haar felicitatiebrief met 'Slaap lekker mijn jongetje. Wees braaf, lief en gelukkig!'

Op bezoek in Zwitserland

De Athlones zouden in de zomer op bezoek komen in Colombier. Van vriend d'Herminches kregen ze de reisroute: 'niet de kortste maar wel de makkelijkste en verreweg de meest interessante'. Belle regelde logies voor de Athlones en hun bedienden. Ze stelde d'Herminches op de hoogte en kon het niet laten nog eens te zeggen wat haar zo aantrok in Annebetje. Aan haar gezicht kon je altijd zien hoe ze zich voelde. Ze was nooit een vrouw van de grote wereld geworden met voor iedereen glimlachjes, wel een intieme vriendin. Op 1 juni 1772 vertrok het gezelschap uit Utrecht en na een paar dagen rust in Nancy, kwamen ze op zondag 14 juni aan. Belle was

juist bezig met een brief aan haar broer Ditie: 'Ineens hoorde ik een koets en een koetsier die "Hol!" riep. Ik rende naar het raam en zag twee paarden en daarachter nog eens twee paardenkoppen. Ik vloog naar de deur van mijn kamer en riep: "Is dat madame d'Athlone?" De bediende knikte en een ogenblik later stond ik onderaan de trap in de armen van mijn nichtje, die ik lachend en in tranen omhelsde. [...] Ik had de hele volgende week nodig om weer bij te komen [...] We zijn allebei dolgelukkig. Het gezicht van mijn nichtje is nog nooit zo mooi geweest en wat een eetlust!'

Annebetje en Belle waren de hele dag samen. Ze wandelden naar het meer en 's avonds werd er waarschijnlijk gekaart en muziek gemaakt. Charrière speelde viool, Athlone viool of fluit en Belle en Annebetje zaten aan de klavecimbel. Belle stelde de Athlones voor aan haar Zwitserse vrienden en ze maakten soms uitstapjes naar Neuchâtel. Op 31 augustus vertrokken de Athlones met hun nieuwe Zwitserse horloges via Lausanne, Genève en Lyon naar Parijs, waar ze half september aankwamen. Bij hun bankiers Thellusson & Necker vonden ze een brief van Charrière met dank aan Annebetje voor de 'charmante brieven' die ze onderweg had verstuurd. Half oktober waren ze terug in Utrecht. De vriendinnen herpakten hun correspondentie zodat Belle goed op de hoogte bleef van de Utrechtse en Haagse nieuwtjes en roddels. In december hoorden de Athlones van een kennis uit Neuchâtel dat Belle wat dikker was geworden, 'maar niet vanwege een zwangerschap'.

Twee jaar in Nederland

Na het overlijden van Belles broer Ditie, eind mei 1773 in Napels, spraken de Charrières met Belles vader en haar broer Vincent af elkaar begin augustus in Spa te ontmoeten om daarna door te reizen naar Utrecht. Begin oktober konden de vriendinnen elkaar weer omhelzen. Annebetje presenteerde haar jongste aanwinst, geboren op 24 juli. Zo begon er weer een periode van intensieve contacten tussen Belle en Annebetje, die langer duurde dan tot dusver is aangenomen. Nieuw ontdekt materiaal wettigt de conclusie dat de Charrières tot de zomer van 1775 in Nederland zouden blijven. Terug aan de Kromme Nieuwegracht moest Belle weer wennen aan haar rol als interim hoofd van de huishouding. Ze waren ook regelmatig in Den Haag. In maart 1774 werd Charrière door zijn zwager voorgesteld aan de stadhouder en in mei kwam hij er samen met Athlone opnieuw op audiëntie. In de zomer was het op Slot Zuylen, waar Belles vader kwakkelde met zijn gezondheid, een komen en gaan van familieleden, onder wie Annebetje en haar gezin. Waarschijnlijk heeft Belle hier Annebetjes zesjarige dochtertje leren lezen. Charrière speelde schaak en rookte

vaak een lange Goudse pijp. Annebetje ontving van een Franse markies, met wie ze in 1769 in Spa bevriend geraakt waren, eindelijk het jachtgeweer dat hij haar toen had beloofd. Hij vond het wel jammer dat ze het voorlopig niet zou gebruiken omdat ze opnieuw in verwachting was en hoopte dat Belle om dezelfde reden haar terugreis naar Zwitserland zou uitstellen: 'De Charrières zouden intens gelukkig zijn met een kind en ik kan me voorstellen

hoe zwaar ze het afscheid zullen vinden. Jammer dat ze niet rijk genoeg zijn om via Parijs terug te reizen.' In augustus 1874 wilde Charrière graag naar huis om toezicht te houden bij de druivenoogst, maar omdat Belle zich zorgen maakte over de gezondheid van haar Zwitserse bediende, werd hun vertrek uitgesteld. In oktober gingen ze logeren bij vrienden op Marquette bij Heemskerk en op Roosendaal. Daarna besloten ze die winter bij Belles vader te blijven. Ze hadden gemerkt hoe eenzaam hij zich voelde. Op 25 november lieten de Charrières hun testament opstellen bij een Utrechtse notaris. In juli 1875 waren ze nog steeds niet vertrokken. Belle adviseerde d'Herminches zijn volgende brief maar gewoon naar Utrecht te sturen. Bijna twee jaar had ze haar vader gezelschap gehouden en allebei wisten ze dat die rol niet zou worden overgenomen door haar zuster Johanna die in Den Haag woonde. Het was Annebetje die deze taak voor zover mogelijk op zich nam. Belles

vader overleed op 1 september 1776 en volgens Belle verloor Annebetje toen 'een goede vriend en adviseur'. Na deze Utrechtse jaren hebben de harts-vriendinnen elkaar zover bekend niet meer ontmoet. Waarschijnlijk heeft Annebetje in 1784 twee romans van Belle gelezen. Ze waren destijds te koop bij boekhandelaar Hendrik Spruit in de Choorstraat. Ook heeft ze Belles *Six menuets pour deux violons* aangeschaft die Belles broer Willem René in 1789 bij B. Hummel in Den Haag had laten drukken. Ze bleven elkaar schrijven. In 1791 herinnerde Annebetje zich hoe heerlijk ze het had gevonden dat Belle na de geboorte van haar tweede dochter zo vaak op kraambezoek was gekomen en in 1795 hoopte ze dat ze elkaar ooit nog eens zouden zien. Dat was veel fijner dan zo nu en dan een blik werpen op 'de portretbuste die nog helemaal gaaf is'. Belles eindoordeel over Annebetje was kort maar krachtig: 'Ze is niet alleen mijn nichtje maar tevens mijn beste vriendin en de meest onzelfzuchtige vrouw ter wereld.'

Bronnen

- Isabelle de Charrière [Belle de Zuylen], *Œuvres complètes* (Amsterdam 1979-1984), deel I, II, III, IV en V.
- Kees van Strien, *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen) Early Writings. New material from Dutch archives* (Leuven 2005).
- Het Utrechts Archief, 1001 Huis Amerongen, inv.nrs. 3800, 3805, 3806, 3810, 3812, 3867 en 3868.
- Het Utrechts Archief, 76 Huis Zuilen, inv.nr. 1068 (Uittreksel uit het huwelijksregister van de hervormde gemeente van Zuilen, 1771).
- Het Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht, 285: Cornelis de Wijs, inv.nr. 1934 (1774), akte 119-1 en 119-2.
- Het Utrechts Archief, 1183 Muziekbibliotheek van Huis Amerongen, inleiding en bijv. inv.nrs. 17 en 45.
- Koninklijke Bibliotheek, Lijsten van personen die bij Willem V ter audientie zijn ontvangen op de paleizen Huis ten Bosch etc. (1768-1792), GW 78 G 1 21.

Signalementen

Maurice van Lieshout

Van Aakplein tot Van Zijstweg

Op dit boek heeft Utrecht lang gewacht. Al in 2003 publiceerde *Tijdschrift Oud-Utrecht* een serie artikelen over Utrechtse straatnamen van de hand van Erik Tigelaar, de auteur die nu tekent voor het prachtig verzorgde en rijk geïllustreerde, vuistdikke *Het Utrechts straatnamenboek*. Daarmee is Utrecht de laatste van de grote steden met zo'n onmisbaar naslagwerk, terwijl de Domstad in 1844-46 ooit de eerste was dankzij Nicolaas van der Monde's driedelige *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen van stad Utrecht*. In een heldere inleiding beschrijft Tigelaar de geschiedenis van de Utrechtse straatnaamgeving: hoe de eerste namen via de volksmond tot stand kwamen, hoe later - vooral vanaf de 17e eeuw - het stadsbestuur een steeds bepalender rol ging spelen, hoe de gemeentewet van 1851 straatnaamgeving als taak van het gemeentebestuur vaststelde en hoe vanaf 1912 de gemeentearchivaris en vanaf 1967 een Commissie Straatnaamgeving een officiële adviseerende taak kregen.

De kern van het boek wordt gevormd door een verklaring van alle bijna 3.700 Utrechtse straatnamen waarbij de 350 namen van vóór 1850 uitgebreid en de modernere in een of enkele zinnen toegelicht worden. Immers een naam als Laan van Chartreuse (eerste vermelding als 'Cartuser voetpat' in 1527) vraagt heel wat meer uitleg dan Laan van Moskou (2014). De laatste is wel weer een voorbeeld van een straatnaam die om politieke redenen gevoelig kan komen te liggen zoals eens de Paul Krugerbrug plaats moest maken voor de Sowetobrug. Al grasduinende in dit boek wordt de lezer en passant heel wat historische kennis over de stad rijker. Eén wens voor een volgende editie: via een eenvoudige codering (W, NO, OV, LR etcetera) vermelden in welke van de tien Utrechtse wijken de straten zich bevinden.

Erik Tigelaar, *Het Utrechts straatnamenboek*. Zwolle, WBOOKS, 2023. ISBN 978-94-625-8541-6. 384 blz., € 39,95.

Van abattoir tot Zoudenbalch

Anthony Lisman (1943-2020), vooral bekend als kenner en beschermer van cultureel erfgoed in de Vechtstreek (zie het juninummer van dit tijdschrift), was geboren en getogen in de stad Utrecht. Van beide locaties legde hij bijzondere verzamelingen prentbriefkaarten aan die de basis vormen voor twee prachtige, in groot formaat uitgegeven boeken: *'Thuis heb ik nog een ansichtkaart' Prentbriefkaarten van de Vechtstreek uit de collectie Lisman, 1900-1925* (2021) en *Post uit Utrecht. Prentbriefkaarten van de stad Utrecht uit de collectie Lisman, 1900-1925* dit voorjaar gepresenteerd tijdens een van de Oud-Utrecht-lezingen in het stadhuis. Die koppeling met 100 jaar Oud-Utrecht was niet toevallig: *Post uit Utrecht* geeft in tekst en illustraties (ruim 500 gereproduceerde kaarten, de meeste op groter formaat dan het origineel) een mooi beeld van de stad en zijn bewoners rond 1923, het oprichtingsjaar van de vereniging.

Na een algemene schets van Utrecht in de jaren 1920-1930 volgen negen thematische hoofdstukken, ieder weer voorafgegaan door een informatieve inleiding: overheid - inclusief kazernes en soldaten -, onderwijs, religie, klassen en cultuur, werk, horeca en winkels, vervoer, zorg en hygiëne en parken. De laatste 60 pagina's zijn gereserveerd voor een deel 'Dwalen door de stad' (vooral binnen de singels, met daarbuiten alleen Wilhelminapark en omgeving, Vogelenbuurt en Rivierenwijk). Waarom de daar afgebeelde kaarten niet gewoon opgenomen zijn onder de negen thema's is niet helemaal duidelijk.

Het is vooral dankzij de ruime selectie van prentbriefkaarten waarop bewoners en gebruikers van de stad te zien zijn (zoals uit de series *Utrechtsch Straatleven* en *Winkelpuien* met trotse eigenaars en personeel) dat *Post uit Utrecht* echt tot leven komt en steeds uitnodigt om een blik te werpen op het verdwenen straatgewoel in een voor Utrechters grotendeels bekend decor.

Bettina van Santen en Fred Vogelzang, *Post uit Utrecht. Prentbriefkaarten van de stad Utrecht uit de collectie van Lisman, 1900-1925*. Amsterdam, Uitgeverij Stokerkade, 2023. ISBN 978-90-791-5661-0. 256 blz., € 29,50 (€ 24,50 voor leden via www.oud-utrecht.nl)

Van archivaal addendum tot zon der gerechtigheid

Dit jaar nam Leen Dorsman afscheid als hoogleraar universiteitsgeschiedenis. In plaats van een Liber Amicorum - vaak gevuld met de winkeldochters van de wetenschap - of een afscheidsbundel - volgens Ed Jonker een 'verkapte, anticiperende necrologie' - produceerden zijn collega's onder de mooie titel *Tastend door de tijd* veertig korte hoofdstukken over Utrechtse wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis. De auteurs kregen de instructie mee vooral niet te geleerd te doen, geen notenapparaat te gebruiken en geen persoonlijke verwijzingen naar Leen Dorsman op te nemen. Het resultaat is een toegankelijke bundel op groot formaat met veel illustraties die twee dingen duidelijk maakt: over vrijwel ieder universitair gebouw, object, instrument of ritueel valt een boeiend verhaal te vertellen én wat vandaag in de wetenschap nieuw is, is morgen vaak al weer verouderd. Maar daarmee niet waardeloos geworden: de globes, wasmodellen, lantaarnplaatjes, gipsen schedels, kaartenbakken, ja zelfs de dissertatie over een niet bestaande straling - allemaal onderwerpen die aan bod komen - leggen getuigenis af van grote creativiteit en een niet aflatende honger naar nieuwe kennis. Door die wetenschappelijke grondhouding ontkomen in dit boek zelfs de fallische graffiti in de letterenbibliotheek en de gezichtsbearing van historici niet aan aanstekelijke academische acribie.

Marijke Huisman, Jeroen Koch en Dirk van Miert (redactie), *Tastend door de tijd. Een greep uit vier eeuwen Utrechtse wetenschapsgeschiedenis*. Utrecht, Uitgeverij Matrij, 2023. ISBN 978-90-5345-598-2. 96 blz., € 24,95.

Van ACU tot zakkbroeders

Onderdeel van de viering van 900 jaar Utrecht was vorig jaar *De Groote Utreg Kwis*. Zo'n 300 Utrechters namen deel aan drie voorrondes en de besten van hen kruisten de degens in de finale in de hal van de bibliotheek op de Neude. De organisatoren Ton van den Berg, Peter Gieling en Willem Spee bedachten op basis van hun eigen Utrecht-kennis en talloze bronnen 250 meerkeuzevragen. Van den Berg presenteerde in de gedaante van zijn Utreg-alter-ego Koos Marsman de quizen in de vollekstoal Utregs.

De vragen en de antwoorden met uitleg en toelichting zijn verzameld in een mooi boekje dat onmisbaar is voor Utrechtse pubquizen of een avondje Utrecht-kennis testen thuis. De vragen zijn gegroepeerd rond zeven thema's: bekende Utrechters, Utrechtse weetjes en Utrecht zorgt, strijdt en lijdt, verandert, werkt en vermaakt zich. De goede antwoorden zijn zelden inkoppers en wegstreep-keuzes ('welke hoort niet in dit rijtje thuis?') kunnen tot tandenknarsende twijfel leiden. Het hitje van de band De Neus, de gouden olympische afstanden van Jochem Uytdehaaghe, de tegen-burgemeesterskandidaat van Aleid Wolfsen, de specialiteit van bakker Wammes, de eerste officiële bouwhistoricus van de stad: de echte Utrecht-kenner moet van vele markten thuis zijn.

Koos Marsman, *De Groote Utreg Kwis*. Zwolle, WBOOKS, 2023. ISBN 978-94-625-8524-9. 160 blz., € 22,95.

Van bijbel tot bajonet

Minder bekend dan de radicale Utrechtse Patriotleider Pieter Quint Ondaatje is zijn gematigde evenknie IJsbrand van Hamelsveld (1743-1812). Dat zijn rol in studies over de Utrechtse revolutie tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen, is niet terecht, zo blijkt uit een onlangs verschenen bescheiden biografie. Van Hamelsveld, geboren, opgegroeid en opgeleid in Utrecht, was als dominee en vanaf 1784 hoogleraar godgeleerdheid niet alleen 'het prototype van de gematigde verlichte publieke intellectueel', zoals zijn biograaf hem noemt. Als lid van het gewapende exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* voegde hij ook de daad bij het revolutionaire woord. Vanaf de kansel in de Domkerk riep hij de burgers op zich te wapenen om voorbereid te zijn op een aanval der prinsgezinden. Nadat de Pruisen de stadhouderlijke (orangistische) macht hersteld hadden, nam Van Hamelsveld de wijk naar Durgerdam waar hij eerder tot predikant beroepen was. Toen de revolutie met de opmars van de Fransen nieuw leven werd ingeblazen, reisde hij in 1794 met veel geld en goud naar 's-Hertogenbosch om de bezetter over te halen de zelfstandigheid van de Republiek te respecteren. In West-Friesland en Leiden speelde Van Hamelsveld vervolgens een centrale rol in de vestiging van een democratisch stadsbestuur. In 1796 werd hij als 'moderaat' lid van de Nationale Vergadering, in januari 1798 werd hij in Huis ten Bosch gevangengezet toen radicale leden een staatsgreep pleegden. Een half jaar later kwam hij vrij maar trok zich terug uit de politiek.

Het boek schetst in drie delen Van Hamelsvelds levensloop, zijn rol als publiek intellectueel, geleerde en publicist en zijn betekenis als 'moreel republikein'. Als bijlage zijn de herinneringen over de jaren 1771-1812 toegevoegd opgetekend door Van Hamels zoon Willem IJsbrand.

Tom Nieuwenhuis, *De politieke dominee. IJsbrand van Hamelsveld 1743-1812*. Hilversum, Verloren, 2022. ISBN 978-94-645-5035-1. 216 blz., € 20,-.

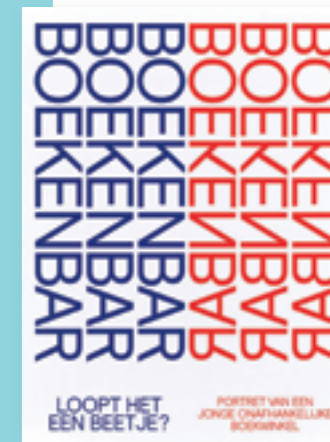
Ook verschenen

Koen Boelens e.a. (redactie), *Loopt het een beetje? Portret van een jonge onafhankelijke boekwinkel*. Utrecht, De Utrechtse Boekenbar, 2023. ISBN 978-90-90-37122-1. 157 blz., € 20,-. In dit mooi verzorgde boek uitgegeven ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van De Utrechtse Boekenbar (Westerkade) bezingen klanten, schrijvers, kunstenaars en anderen op vele manieren het genot van het proeven, kopen en lezen van boeken in een fijne boekwinkel.

Arnold van Dijk, *Van Rooijen & Zonen. Geschiedenis van een katholieke middenstandsfamilie 1870-1980*. Zutphen, Walburg Pers, 2023. ISBN 978-94-645-6044-2. 296 blz., € 25,-. Hoe Hein van Rooijen de katholieke werklozen in Montfoort wilde 'verheffen', zijn wagenmakerij uitgroeide tot een wielenfabriek en daarna door tweede zoon Kees werd uitgebouwd tot succesvol carrosseriebedrijf. Oudste zoon Rinus ging zijn eigen weg als hoteleigenaar en portretschilder in de stad Utrecht.

Peter Sprangers, *Utrecht & De Gruyter. Neerlands kleurrijkste & grootste grutter*. Utrecht, eigen beheer, 2023. ISBN 978-94-643-7859-7. 100 blz., € 18,95. Na *De kunst van De Gruyter* (2010) van dezelfde auteur biedt dit boek een bedrijfsgeschiedenis van wat ooit de grootste keten van kruideniers in ons land was. Met speciale aandacht voor de Utrechtse filialen.

Joost van Waert, *Muurkunst in Utrecht*. 3e herziene druk. Utrecht, eigen beheer, 2023. 264 blz., € 25,-. Al wandelend en fietsend door de stad voegde Joost van Waert liefst 330 nieuwe muurschilderingen, gevelstenen, tegeltableaus, reliëfs en andere kunstzinnige straatobjecten toe aan zijn - snel uitverkochte - beeldinventarisatie uit 2021. Ook vulde hij de eerdere beknopte gegevens over makers en achtergronden aan. Wie blijft kijken, blijft ontdekken.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

Bettina van Santen en Fred Vogelzang

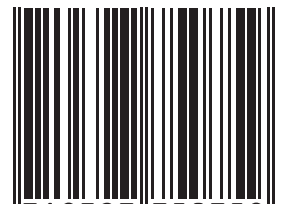
Post uit Utrecht

Prentbriefkaarten van de stad Utrecht
uit de collectie Lisman, 1900–1925

Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij • www.stokerkade.nl
Hardcover • 256 pp. • winkelprijs 29,50 • ledenprijs 24,50

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750759